

מאירס - ג'זינט - מכון ברודקדייל
MYERS - JDC - BROOKDALE INSTITUTE
مايرس - جوينت - معهد بروكديل

מרכז אנגלברג לילדים ולנוער

**"היוזמה לאוריינות משפחה" של
הפדרציה היהודית של ניו-יורק -
מחקר הערכה
דוח מסכם**

ליאת ואזן-סיקרון ♦ ברכי בן סימון ♦ מרים כהן-נבות

מחקר זה נערך בתמיכת הפדרציה היהודית של ניו-יורק

דוח מחקר

דמ-616-12

"היוזמה לאוריינות משפחה" של הפדרציה היהודית של ניו-יורק – מחקר הערכה

דוח מסכם

מרים כהן-נבות

ברכי בן סימון

ליאת ואזן-סיקרין

מחקר זה נערך בתמיכת הפדרציה היהודית של ניו-יורק

נובמבר 2012

ירושלים

חשון תשע"ג

עריכת לשון: ענת ברבריאן
תרגום לאנגלית (תמצית מחקר והודעת פרסום): נעמי הלסטד
הפקה והבאה לדפוס: לסלי קליינמן

מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל

מרכז אנגלברג לילדים ולנוער

ת"ד 3886

ירושלים 91037

טלפון : 02-6557400

פקס : 02-5612391

כתובת האינטרנט : www.jdc.org.il/brookdale

תמצית המחקר

1. רקע

בספטמבר 2008 יזמה הפדרציה היהודית של ניו-יורק את "היוזמה לאוריינות משפחה" (FLI) בישראל (להלן, "היוזמה"), לשם מימון פיתוחן של תכניות אוריינות עבור משפחותיהם של ילדים מגיל לידה עד 3 משכונות מצוקה ולשם הפעלתן. שישה ארגונים קיבלו מימון להפעלת התכניות במסגרת "היוזמה": גיוינט ישראל-אשלים, קרן קרב, המכון לחקר הטיפול בחינוך, מתנ"ס רמלה הערבי, המרכז הערבי-יהודי לשוויון, העצמה ושיתוף (אג'יק) וספריית בנימין. התכניות הופעלו על ידי צוות של מנחים שהיו אנשי מקצוע בתחום השפה והאוריינות או בתחומי הגיל הרך.

מטרותיה העיקריות של "היוזמה" היו שיפור כישורי השפה והאוריינות של הילדים ושל ההורים, שיפור מוכונותם לבית הספר ושיפור סיכויי הצלחתם בו כמפתח להצלחה בחייהם. לשם השגתן של מטרותיה העיקריות של "היוזמה" נקבעו מטרות הביניים המפורטות להלן:

- ◆ העלאת מודעותם של ההורים לחשיבות שבקידום כישורי השפה והאוריינות של ילדים בגיל הרך;
- ◆ מתן כלים לקידום שפה ואוריינות בבית;
- ◆ העשרת הקשר הורה-ילד, בפרט בהיבט האורייני;
- ◆ העצמת ההורים כגורם משמעותי בחינוך ילדיהם ובקידומם;
- ◆ חיזוק הידע של הצוותים החינוכיים בגיל הרך (בכמה מהתכניות אוכלוסיית היעד כוללת גם צוותים חינוכיים העובדים במעונות ובגני ילדים) והענקת כלים לקידום שפה ואוריינות אצל ילדים.

2. מטרות המחקר ומערך המחקר

מאירס-גיוינט-מכון ברוקדייל התבקש על ידי הפדרציה היהודית של ניו-יורק לערוך מחקר הערכה על תכנית הפיילוט התלת-שנתית של "היוזמה". מטרתה העיקרית של ההערכה הייתה לספק ידע לשם שיפור היוזמה והרחבתה.

באופן מפורט יותר, מטרות ההערכה היו:

- ◆ לבחון את ההתפתחויות שחלו בתכניות בשלוש שנות הפיילוט
- ◆ לבחון את תרומותיהן של התכניות למשתתפיהן - הורים, ילדים והצוות החינוכי - מנקודת ראותם.

את מטרת ה"יוזמה" – השתלבות מוצלחת של הילדים בכיתה א' - יהיה אפשר לבחון כראוי רק עם תום התכניות, מאחר שהיא ארוכת טווח. לפיכך התמקדה ההערכה בתוצאות הביניים והמחקר נערך בשני שלבים במשך שלוש שנים, להלן הפירוט:

- ◆ השלב הראשון – נובמבר 2008 עד נובמבר 2009 – ההערכה החלה עם תחילת הפעלתן של התכניות על ידי הארגונים. מידע נאסף על הפעלת התכניות בשנה הראשונה וסקר טלפוני נערך עם הורים שסיימו את התכנית. דוח הביניים על השנה הראשונה פורסם בנובמבר 2009.¹
- ◆ השלב השני – אוקטובר 2010 עד נובמבר 2011 – ההערכה נדחתה לשנה השלישית להפעלה כדי לבחון האם בשלוש שנות הפיילוט הצליחו התכניות להגיע לשלב הסופי של התפתחותן.
- בשני שלבי המחקר נעשה שימוש בכלים איכותניים וכמותיים אלו:
- ◆ ראיונות עומק עם מנהלי התכניות ועם הצוות המפעיל בשטח
- ◆ שאלון למילוי עצמי לצוות המפעיל (בשנה הראשונה להפעלה בלבד)
- ◆ טופס סיכום מפגש שמולא על מדגם של מפגשים עם המשפחות
- ◆ ראיונות טלפוניים עם מדגם של הורים – בשנה הראשונה להפעלה, ושאלון למילוי עצמי לכלל ההורים המשתתפים – בשנה השלישית להפעלה
- ◆ קבוצות מיקוד עם הורים ועם הצוות החינוכי
- ◆ ראיונות טלפוניים עם הורים שהפסיקו את השתתפותם בפעילות

3. יישום התכניות

יישומן של התכניות נבחן על פי מקורות המידע הבאים: טופסי סיכום מפגש שהצוות המפעיל התבקש למלא על ארבעה מפגשים שנבחרו אקראית,² ראיונות עם מנהלי התכניות ועם הצוות המפעיל וקבוצות מיקוד עם המשתתפים.

יש לציין כי אף על פי שהפיילוט נמשך שלוש שנים, בכל שנה גויסו משתתפים חדשים לקבוצות שפעלו בתכניות. בין השנה הראשונה להפעלה לשנה השלישית חלה עלייה ניכרת במספר המשתתפים בתכניות: מ-180 משפחות ל-310 משפחות. כמו כן, בשנה השלישית השתתפו בתכניות כ-100 מטפלות וגננות. במשך זמן פעילות התכניות יש שונות והטווח הוא 3-9 חודשים. נמצאו שלושה סוגי תכניות, להלן פירוטן:

- ◆ **תכניות משותפות להורים וילדים** המתמקדות בהתנסות ובחוויה משותפת. תכניות אלה פועלות לאורך שנת הלימודים וכוללות מפגש שבועי בן שעה ("משחק יחדיו" של עמותת אשלים; "הצלחה מתחילה בבית" של ספריית בנימין והתכנית של קרן קרב).
- ◆ **תכניות להורים בלבד** המתמקדות בהקניית ידע וכלים להורים שישמשו אותם בהעשרה ובקידום כישורי שפה ואוריינות בקרב ילדיהם. תכניות אלה קצרות טווח (נמשכות כשלושה חודשים) והן כוללות כ-10 מפגשים בני שעתיים ("סיפור לתמיד" המופעלת על ידי המכון לחקר הטיפוח בחינוך ועל ידי מתנ"ס רמלה הערבי; ותכנית האוריינות של אג"ק).

¹ Stern, A.; Girsh, Y. and Cohen-Navot, M. 2009. *Interim Report on the First Year of the Initiative*.

Jerusalem: Myers-JDC-Brookdale Institute

² ניתוח הנתונים נעשה באמצעות חישוב ממוצע הנתונים בכל תכנית בדרך שתיצור ייצוג שווה של כל אחת מהן.

♦ **תכניות לצוות החינוכי בלבד** – מטפלות וגננות המכשירות צוותים חינוכיים העובדים עם ילדים בגיל הרך ומסייעות להם הן לשפר את עבודתם עם הילדים במעון או בגן והן לסייע להורים לפתח את כישורי האוריינות של ילדיהם בבית. תכניות אלה נערכות בשיתוף עם התכניות האחרות ("סיפור לתמיד" המופעלת על ידי המכון לחקר הטיפול בחינוך ומתנ"ס רמלה הערבי; "הצלחה מתחילה בבית" של ספריית בנימין; ותכנית האוריינות של אגייק).

המשפחות גויסו לתכנית בעיקר בשלוש דרכים: יישוג בקהילה, הפניה דרך שירותים מקומיים, ו"חבר מביא חבר". כמו כן, בתכניות להורים ולילדים המתקיימות במרכזים קהילתיים נעשה שימוש בפרסום כדרך לשווק את התכנית לאוכלוסייה המקומית.

צוות המטפלות גויס באמצעות מנהלת הגיל הרך בעירייה (המכון לחקר הטיפול בחינוך) או באמצעות הפיקוח של עמותה המפעילה מעונות מקומיים בבית שמש (ספריית בנימין). התכנית ניתנה כקורס השתלמות והמטפלות חויבו להשתתף בו.

להלן יתוארו התכניות על פי כמה היבטים – נוכחות והתמדה, מגוון הפעילות ונושאי הפעילות העיקריים:

נוכחות והתמדה – מספר המשתתפים הממוצע בקבוצות להורים ולילדים היה 25 (10 הורים, 10 ילדים עד גיל 3 וכ-5 ילדים גדולים יותר). מספר המשתתפים הממוצע בקבוצה בתכניות להורים בלבד היה 10. בדומה לשנה הראשונה, מרבית האימהות (כ-80%) דיווחו שהן נכחו בכל המפגשים או ברובם.

מגוון הפעילות במפגשים – בתכניות המשותפות להורים ולילדים ובתכניות להורים בלבד הפעילויות דומות, להלן פירוט:

♦ **הקראת סיפור**, כולל דיון על חשיבות הספר ועל דרכי קריאה המפתחות את השפה

♦ **משחק**, קבוצתי או משותף להורה-ילד

♦ **שיחה עם הילדים**, באמצעות התנסות בפועל בשיחה עם הילד או באמצעות מתן הסבר על דרכים לעודד שיחה עם הילד.

הנושאים העיקריים – זוהו נושאים המשותפים למרבית התכניות:

♦ שימוש בכלים לפיתוח שפה

- הכרת פעילויות אורייניות כמו קריאה לילד, שירה ומשחקי ידיים, חריזה ושיום (מתן שם לחפצים ומיון לקבוצות)

- הכרת חומרי קריאה ומשחק המותאמים לגיל הילדים

- שימוש באביזרים ביתיים כדי לעבוד עם הילד

♦ רתימת פעילויות יום-יומיות עם הילד לקידום אוריינות

♦ התפתחות הילד והתפתחות שפה – תאוריה ופרקטיקה

♦ הורות וקשר הורה-ילד

יש לציין כי בין התכניות נמצאו הבדלים במידת החשיבות שניתנה במפגשים לנושא של אינטראקציה הורה-ילד.

בשני סוגי התכניות, הן בתכניות המשותפות להורים וילדים והן בתכניות להורים בלבד, הפעילות הייתה בקבוצות. נוסף על כך, בתכניות המשותפות דווח כי ניתנו הזדמנויות לעבודה פרטנית עם הילד. יוצאת דופן היא התכנית של קרן קרב שעיקר עבודתה עם המשפחות היא פרטנית.

ההורים דיווחו על שביעות רצון גבוהה ממתכונת התכנית – ממספר המפגשים, ממשך הזמן שלהם ומנגישותו של מקום המפגש. כמעט כל ההורים ציינו כי האווירה הייתה נעימה ושהם נהנו מהמפגשים. הם הביעו שביעות רצון גבוהה גם ממקצועיותו של הצוות המפעיל ומהיחס והאכפתיות שהפגינו כלפי הקבוצה.

הקבוצות של הצוותים החינוכיים פעלו במתכונת דומה לזו של קבוצות ההורים בלבד וכללו הרצאות ודיונים בנושאי אוריינות, התפתחות הילד והתפתחות השפה והמלצה על פעילויות, על ספרים ועל משחקים מתאימים. בקבוצות אלו הוקצה גם זמן לדיון ולמתן ייעוץ מטעם המנחה על דרכים להתמודד עם קשיים שחוו המטפלות והגננות בעבודתן השוטפת, כמו הצבת גבולות, קביעת לוח זמנים מובנה לפעילות יום-יומית, בעיות התנהגות של הילדים. גם משתתפות הצוות החינוכי הביעו שביעות רצון גבוהה מהתכנית ומהצוות המפעיל.

4. ההתפתחויות העיקריות במהלך שנות הפיילוט

בדוח ההערכה הראשון (ר' הערה 1 לעיל) ציין צוות המחקר את העובדה שכל ארגון פיתח תכנית המתבססת על פרשנותו למושג אוריינות משפחה, על פי "קול קורא" שפרסמה הפדרציה היהודית של ניו-יורק. ממצאים אלה הולידו את הצורך בניסוח מדויק ובהיר יותר של המושג "אוריינות משפחה" ושל אופן יישומו בפעילויות התכניות.

בעקבות כך, הוקמה קבוצת לימוד עמיתים שנועדה לעזור בגיבוש מודל הכולל עקרונות ליבה ודרכי עבודה משותפות.³ לימוד העמיתים, שנערך בשנה השנייה להפעלת הפיילוט, הניב תוצאות משמעותיות. מנהלי התכניות שהשתתפו בלימוד העמיתים חשו כי התהליך שנעשה בו היה משמעותי וכי הודות לו התבהר להם "המושג אוריינות משפחה" והתבהרו להם דרכי יישומו בשטח. לימוד העמיתים גם תרם לפיתוח גישה משותפת לקידום נושא האוריינות בגיל הרך. כמה מהשינויים הבולטים שחלו בתכניות בעקבות לימוד העמיתים מוצגים להלן:

♦ **האחזה בדרכי העבודה** – המתכונת שבה מופעלות התכניות אחידה יותר. למשל, כל התכניות פועלות היום במתכונת של מפגש שבועי, ובכל התכניות המשותפות להורים וילדים מוקצה זמן לעבודה נפרדת עם ההורים.

³ את לימוד העמיתים הובילו ד"ר ענת סטבנס מהמכון לחקר הטיפוח בחינוך ופרופ' ליליאנה טולצינסקי, יועצת חיצונית. דוח המתאר את התהליך פורסם והוצג לפדרציה היהודית של ניו-יורק: טולצינסקי, ל' וסטבנס, ע', 2010.

♦ **התאמות** נערכו בתכניות כדי לייעל את העבודה בתחום האוריינות. לדוגמה, בכמה תכניות נוספה עבודה עם הצוות החינוכי; נעשו שינויים בכוח האדם (גויסו מפעילות עם רקע בתחום הגיל הרך והנחיית קבוצות במקום עם רקע במקצועות פרה-רפואיים) ולצוות המפעיל ניתנה הכשרה ממוקדת יותר בנושא האוריינות. שינוי נוסף הוא ההתמקדות בקידום כישוריו השפתיים של הילד. לעומת השנה הראשונה, שבה התמקדו בעידוד האינטראקציה בין ההורה לילד באשר היא, בשנה השלישית להפעלה התמקדו התכניות בהגברת הקשר בין ההורה לילד בהיבט האורייני ובהיבט של הקידום השפתי של הילדים. דבר זה נעשה באמצעות הגברת מודעותם של ההורים לתחום האורייני, תוך כדי הקניית ידע תאורטי, הסבר והנחיה על אופני יצירת הקשר עם הילד והעשרת שפתו, וכן הדגמה והתנסות של ההורה עצמו בחוויות אורייניות במסגרת המפגשים.

♦ **התאמה טובה יותר בין אוכלוסיית היעד לאוכלוסייה בפועל** – כל התכניות ביוזמה נועדו לילדים בגיל לידה עד שלוש ולמטפלים בהם (הורים או צוות חינוכי). עם זאת, בשנה הראשונה להפעלה כמה מהתכניות הרחיבו את טווח הגיל והפעילו קבוצות לילדים עד גיל 5. בשנה השלישית הגדרת אוכלוסיית היעד הייתה ברורה יותר ומרבית האימהות דיווחו כי הגיעו למפגשים עם לפחות ילד אחד עד גיל 3.

זאת ועוד, אוכלוסיית היעד העיקרית של "היוזמה" הייתה אוכלוסייה ביישובים במעמד חברתי-כלכלי נמוך. אולם נמצא כי רבים ממשותפי התכניות בשנה הראשונה היו מועסקים, בעלי השכלה תיכונית ומעלה ובעלי כישורי שפה גבוהים בשפת-אם. בשנה השלישית התאפיינו המשתתפים ברמה נמוכה משמעותית בהיבטים אלה. כך, למשל, רק כשליש מהאימהות היו מועסקות; כמחצית מהאימהות דיווחו על רמת השכלה נמוכה: 30% לא למדו כלל או שסיימו שמונה שנות לימוד בלבד ו-18% סיימו תיכון מקצועי. יש לציין כי בקרב המשתתפות הערביות רמות ההשכלה ושיעורי התעסוקה היו נמוכים במידה ניכרת.

לסיכום, ממצאי השנה השלישית להפעלת היוזמה מצביעים על יותר אחידות בין התכניות, הן במטרות ובאוכלוסיית היעד והן בנושאים ובמגוון הפעילויות שבהן נעשה שימוש ללימוד התכנים של התכניות.

5. נקודות החוזק של התכניות ב"יוזמה"

נקודות החוזק ביישום התכניות שעלו מההערכה מפורטות להלן:

- ♦ **יתרון כלכלי** – עלות ההשתתפות בתכניות נמוכה; כך שמספר המשתתפים בהן יכול להיות גדול יותר.
- ♦ **רגישות תרבותית** – התכניות הצליחו להתאים את תוכני הפעילות לרקע התרבותי של האוכלוסייה שעמה הן עובדות (כמו המגזר החרדי ואוכלוסיית הבדווים בנגב).
- ♦ **ניצול תשתיות קיימות:** תכניות רבות משתמשות במבנים קהילתיים מוקפים, למשל, משחקיות, ספריות ציבוריות ומתנ"סים. בדרך זו קל למשוך את ההורים להשתתף בתכנית תוך הימנעות מהסטיגמה הכרוכה בהגעה לשירותים טיפוליים.

- ◆ **שימוש יעיל במשאבי הארגון** – הפעלת התכניות במסגרת תכנית כוללנית או במרכז המציע מגוון שירותים מאפשרת להן להזרים משאבים ארגוניים לצורכיהן, בלי צורך ליצור תשתיות יש מאין. אופן פעולה זה אף סיפק לתכניות מאגר של מועמדים מתוך המשתתפים בתכניות אחרות בארגון.
- ◆ **מפגשים ביתיים** – המפגשים בתכנית של קרן קרב נערכים בעיקר בבתי המשתתפים, כדי ליצור סביבת למידה אינטימית, לעודד אינטראקציה בין ההורה לילד בסביבה מוכרת וכן כדי לאפשר למשתתפים להשתמש באביזרים שזמינים להם בבית, למשל, ספרים, צעצועים ועוד.

6. קשיים בהפעלת התכניות ב"יזמה"

הקשיים העיקריים שצוינו במהלך הערכתן של התכניות נגעו לנושאים אלו:

- ◆ **שיווק:** מנהלי התכניות דיווחו כי הם התקשו לשווק את "היזמה" לגילאים כה צעירים, כי ההורים סברו שהתכניות מיועדות להכנת הילדים לקראת השתלבותם בכיתה א' ולכן הן יעסקו בלימוד קריאה וכתיבה; ולפיכך לא יענו על צורכיהם; דבר זה יצר מתח מסוים בין יעדיה הרשמיים של "היזמה" ובין רצונם של ההורים להתמקד בנושאים של הורות באופן כללי.
- ◆ **שמירה על היקף ההשתתפות** – בשנה השלישית להפעלה נשרו בממוצע 15% מהמשתתפים בתכניות. מדברי ההורים שנשרו מהתכניות שנועדו להורים בלבד עלה כי הסיבות העיקריות לעזיבתם היו חוסר זמן, צורך למצוא שמרטף לילדים וכן אי שביעות רצון מהיבטים שונים של התכנית (גודל הקבוצה ודרכי העברת התכנים).
- ◆ **מתן מענים מתאימים לכל טווח הגילים** – אף על פי שהתכניות נועדו לגילאי לידה עד 3, האימהות והמטפלות דיווחו כי התכנים התאימו לפעוטות בני שנה וחצי ומעלה ופחות לקבוצת התינוקות. תופעה זו בלטה במיוחד על רקע השתתפותם של ילדים בוגרים יותר בפעילות (מעל גיל 3). הבאת ילדים בוגרים יותר למפגש הותרה כדי להקל על האימהות שנזקקו לשמרטף לילדיהן בזמן המפגש. אולם מדיווחן עלה כי בעקבות זאת נוצרה צפיפות גדולה בקבוצות ונוכחותם של הילדים הבוגרים במפגש הייתה משמעותית מאוד (בשנה השלישית קושי זה היה מצומצם יותר אבל עדיין ניכר בתכניות מסוימות).
- ◆ **יצירת מסגרת מובנית לתכנית הפועלת במסגרת תכנית כוללנית** – חלק מהתכניות התקשו להבליט את ייחודן לעומת תכניות דומות. חשוב אפוא להבהיר למשתתפים בתכניות אלה את מטרותיהן ואת יעדיהן הייחודיים. הבהרה זו והבניית התכניות עשויות לתרום לתהליך למידה יעיל יותר.
- ◆ **עידוד יישום התכנים בבית** – המנהלים והצוות המפעיל דיווחו על צורך בהכשרה נוספת בתחום, למשל, ליווי של יועץ מומחה. לדבריהם, בשלב זה הם מנסים למצוא את הדרך המיטבית לקידום נושא האוריינות בכלל ולהנחלתו להורים בפרט, כדי שההורים יוכלו ליישם את התכנים הנלמדים עם ילדיהם בבית.

7. תרומות ה"יזמה" על פי הערכת המשתתפים

ההורים ומשתתפות הצוות החינוכי ציינו שבזכות התכנית הם הבינו מהו תחום האוריינות. להלן מצוינות כמה מתרומותיה העיקריות כפי שעלה מניתוח השאלון למילוי עצמי להורים ומקבוצות המיקוד שנערכו עם ההורים ועם הצוות החינוכי.

- ♦ **הבנה/מודעות לחשיבות של קידום שפה ואוריינות** – האימהות והצוות חינוכי דיווחו כי הם נעשו מודעים יותר לחשיבות הקשר שלהם עם הילדים כאמצעי להעשרת שפתם.
- ♦ **רכישת ידע וכלים חדשים** – כ-90% מהאימהות בכל התכניות ציינו כי למדו כיצד להעשיר את שפתם של ילדיהן: לספר להם סיפור, לנהל עמם שיחה ולשחק אתם וכן לקרוא ולשיר יחד אתם. משתתפות הצוות החינוכי דיווחו אף הן כי רכשו מידע חדש על דרכי ההעשרה של שפת הילדים ועל קידום תחום האוריינות במעון.
- ♦ **יישום הידע בתכנית בבית ובמסגרות הגיל הרך** – ההורים קיבלו רשימת פעילויות אורייניות והתבקשו לציין האם חל שינוי במידה שבה הם עושים אותן עם הילדים מאז השתתפותן בתכנית. הרשימה כללה פעילויות של קריאה, דקלום ומשחק ופעילויות הקשורות לקשר עם הילד, כגון הקפדה על מתן תשובות והסברים לשאלותיו. 75%–85% מהאימהות דיווחו על שינוי כלשהו (עושה "הרבה יותר" או "קצת יותר" ממה שעשו לפני שהשתתפו בתכנית). חשוב לציין שלעומת השנה הראשונה, בשנה השלישית אחוז גבוה יותר של אימהות דיווחו כי הן עושות את הפעילויות האלה "הרבה יותר" ממה שעשו לפני שהשתתפו בתכנית. גם הצוות החינוכי דיווח על עשיית יותר פעילויות אורייניות במעונות ובגנים.
- ♦ **הקבוצה כמקור לתמיכה ולייעוץ** – האימהות העריכו בקבוצה את השיחה עם אימהות אחרות ואת יכולתן לחלוק עמן את לבטיהן בנוגע להורות ולאוריינות. גם משתתפות הצוות החינוכי ציינו כי במסגרת הקבוצה הן יכלו לשתף אחרים בהתלבטויותיהן ולקבל רעיונות חדשים הקשורים לעבודתן השוטפת במעון. תרומה נוספת שצוינה היא ההזדמנות לקבל ייעוץ ממומחה.

מעניין לציין כי בשתי שנות ההפעלה דיווח האימהות הערביות על תרומות התכנית היה חיובי יותר בכל ההיבטים שנבחנו. ייתכן כי ממצא זה נובע מכך שנקודת הפתיחה שלהן הייתה נמוכה יותר בכל הנוגע לכמות הפעילויות האורייניות שנהגו לעשות עם ילדיהן ולאיכותן.

8. קיימות והפצה של התכנית

בתום שלוש שנות הפיילוט נדרשות התכניות הפועלות במסגרת היוזמה לאוריינות משפחה לשקול את המשך דרכן ולתת דעתן על סוגיית ההטמעה וההפצה. האתגר בקידום אוריינות בגיל הרך, ובפרט קידום המוכנות לבית הספר, הוא אחד הנושאים המעסיקים את קובעי המדיניות ואת אנשי המקצוע בישראל. בהתבסס על תכנית הפיילוט, ניתן לזהות את הגורמים העיקריים שיכולים להצביע על יכולתן של התכניות להמשיך להתקיים, להתפתח ולהתרחב:

גורמים הקשורים לתכנית עצמה – בשנות הפיילוט התפתחה גישה משותפת להפעלת תכניות אוריינות משפחה. כמו כן, הראו התכניות יכולת לצמוח ולהגדיל את מספר המשתתפים בהן.

גורמים הקשורים לארגון המפעיל – כבר בשלבי התכנון נוצרו מנגנונים המסייעים לקיימות של התכנית.

- התכנית תרמה משמעותית לפיתוח היכולת של ארגוני מפתח בתחום של הגיל הרך לחלוק את הידע שפיתחו בתחום האוריינות.
- יתרה מכך, כל התכניות הופעלו על ידי ארגונים המספקים תכניות נוספות, דבר המאפשר המשך הפצה של הידע בין התכניות.
- העובדה שחלק מהתכניות פועלות במסגרת תכנית כוללנית או מערך שירותים רחב יותר ("משחק יחדיו" של אשלים הפועלת במסגרת "מוטב יחדיו" ו"התחלה חדשה", והתכנית של קרן קרב הפועלת במסגרת "התחלה חדשה") מגדילה את הסיכוי להמשך הפצה שלהן.
- התכניות האחרות שוקלות אף הן דרכים להכליל את התכנית בסל תכניות של תכנית כוללנית.

צעדים נוספים שמתכננים הארגונים לעשות:

כדי למנף את התכניות וליצור תמיכה בקהילה, כמה מהתכניות דיווחו כי הן מתכננות לנקוט צעדים כדי להפיץ ידע ולעורר את המודעות של אנשי מקצוע לחשיבות של נושא אוריינות המשפחה. צעדים אלה כוללים: השתלמויות והכשרה של בעלי תפקיד בשירותים ובארגונים העובדים עם אוכלוסיית הגיל הרך, וכן בנייה והפצה של חומרים לימודיים על דרכים לקדם אוריינות בקרב הורים וילדים.

הארגונים הביעו עניין רב להמשיך בהפעלת התכניות וציינו מספר חוזקות שניתן להסתייע בהן. אולם בד בבד צוין כי הם עדיין לא הגיעו לשלב של פיתוח מקורות מימון חלופיים ולכן המשך הפעלת התכנית הוא בחזקת סוגיה פתוחה.

9. כיווני פעולה

בין השנה הראשונה לשלישית הוקם פורום של לימוד עמיתים ובו גובשה הגישה ודרכי עבודה משותפות בתכניות היוזמה לאוריינות משפחה. בשנה השלישית כללה "היוזמה" מעל 300 משפחות וכ- 100 מטפלות וגננות משכונות מצוקה. התכניות הצליחו להעלות את מודעותם של משתתפיהן לחשיבות של קידום שפה ואוריינות בקרב ילדים בגיל הרך ולהעניק להם ידע מעשי לביצוע פעילויות אורייניות בבית, במעונות ובגנים. תרומה חשובה נוספת היא פיתוח שיטות להפעלת תכניות אוריינות לגיל הרך בישראל; כך שיוכלו לשמש באופן נרחב גם ארגונים אחרים.

ממצאי ההערכה מצביעים על כמה כיווני פעולה אפשריים שעשויים לספק דרכים לשיפור התכניות ולנקיטת צעדים שיאפשרו הפצה נרחבת יותר שלהן, להלן פירוטם:

- ♦ **המשך ביסוס מודל העבודה** – בעקבות ההתקדמות שחלה, מנהלי התכניות ציינו את הצורך להמשיך את תהליך העבודה המשותף בביסוס גישת התערבות ומומחיות בתחום של אוריינות בגיל הרך. פגישות נוספות של המנהלים יכולות לתרום לתהליך זה. לדוגמה, הועלתה אפשרות ליצור תכנית לימודים אחידה הכוללת נושאי חובה שיש לכלול בכל תכנית לאוריינות משפחה. עם זאת,

חשוב שלצד תהליכים אלה ימשיכו הארגונים להתאים את התכנית הספציפית שלהם למאפייני הארגון, לצורכי המשתתפים ועוד.

♦ **מתן הכשרה נוספת לצוות המפעיל** – מנהלי התכניות הביעו צורך בהכשרה נוספת של הצוות המפעיל בתחום אוריינות המשפחה. עניין זה חיוני במיוחד בתכניות שבהן הרקע המקצועי של הצוות המפעיל הוא בעיקר חינוך לגיל הרך ולא דווקא תחום השפה והאוריינות. כפי שהציעו כמה מנהלים, יש לשקול להקים תכנית הכשרה בהובלתו של איש מקצוע או של ארגון המתמחה בנושא.

♦ **מציאת דרכים להגדלת שיעורי ההשתתפות** – צוותי התכניות דיווחו על קשיים בגיוס משתתפים. בהמשך פיתוח התכניות יש למצוא דרכים להתמודד עם קושי זה, למשל, "שיווק" טוב יותר של חשיבות הנושא, חיזוק שיתוף הפעולה עם שירותים קהילתיים כדי שִפְנו משפחות לתכנית וכן מציאת דרכים להקל על האימהות להשתתף בתכנית בלי ילדיהן האחרים.

♦ דגש על פנייה לאוכלוסיית היעד המוגדרת של התכנית

- בשלוש שנות הפיילוט עלה מספר המשפחות מרקע חברתי-כלכלי נמוך המשתתפות בתכנית. חשוב להדגיש את החשיבות שבפנייתן של התכנית לאוכלוסייה שהוגדרה מראש כאוכלוסיית היעד. ממצאי המחקר, שמהם עלה שהתרומות נתפסות כגבוהות יותר בקרב הורים בעלי מאפייני השכלה ותעסוקה נמוכים יותר (למשל, אימהות בדויות), מדגישים את החשיבות שבהתמקדותה של התכנית באוכלוסייה זו.

- בדומה לכך, במהלך הפיילוט גברה ההתמקדות בילדים גילאי לידה עד שלוש וחשוב להמשיך במגמה זו התואמת את כוונות ה"יוזמה".

♦ **מתן מענים לצרכים של תינוקות בני שנה וחצי ומטה** – הורים ומטפלות דיווחו כי הפעילויות התאימו בעיקר לפעוטות בני 2-3, ופחות עבור תינוקות גילאי לידה עד שנה וחצי. יש צורך להתאים מענים לקבוצת גיל זו.

♦ **הדגשת אופייה הייחודי של התכנית** – חלק מהתכניות התקשו להבליט את ייחודן לעומת תכניות דומות. חשוב אפוא להבהיר למשתתפים בתכניות אלה את מטרותיהן ואת יעדיהן הייחודיים. הבהרה זו והבניית התכניות עשויות לתרום לתהליך למידה יעיל יותר.

♦ **המשכיות והפצה של התכניות** – התכנית נמצאת כעת בשלב שבו היא בשלה לדיון על סוגיית ההפצה הרחבה יותר, תוך ניצול הידע שנרכש ונקודות החוזק של הארגונים המפעילים, המאפשרים להם לקדם את הנושא באופן משמעותי. מנהלי התכניות העלו רעיונות שונים בנושא, למשל, שילוב התכנית במסגרת "תכניות מטרייה" כוללניות, יצירת הכשרה נוספת והפצת הידע על אוריינות בגיל הרך בקרב אנשי מקצוע בקהילה.

יש צורך ליצור אסטרטגיה להשגת תמיכה ארגונית ומימון הנדרשים להבטיח את המשך הפעילות ואת הרחבתה. המשך פעילות לגיבוש מטרות התכנית ועקרונות פעולתה עשויים לסייע להעלות אותה על סדר היום הציבורי ולגייס את תמיכתם של אנשי מקצוע שעובדים בשירותים הקהילתיים. מאמצים אלו להבטחת מימון והפעלה לטווח ארוך יכולים להיעשות הן בהקשר של התכניות שמופעלות עתה והן בהקשר של ה"יוזמה" בכלל.

לסיכום, הפדרציה היהודית של ניו-יורק תמכה בשישה ארגונים בולטים בתחום בגיל הרך, כדי לאפשר להם להפעיל תכניות אוריינות משפחה לילדים גילאי לידה עד שלוש הנמצאים בתקופה מכריעה בהתפתחותם הלשונית; עד אז טיפוח האוריינות לגילאים אלה לא היה מפותח דיו. באמצעות תכניות הפיילוט והקמת קבוצת לימוד העמיתים שריכזו תחת קורת גג אחת אנשי מקצוע מובילים, הפדרציה היהודית של ניו יורק והארגונים המבצעים תרמו לפיתוחו של תחום האוריינות בישראל, נושא שעשוי להתרחב במיוחד לאור העניין הרב בילדים בגיל הרך בישראל. ראיה לכך מצויה, בין היתר, בשתי החלטות שהתקבלו במדינת ישראל בתחום של ילדים בשנה האחרונה ושעשויות להוות פלטפורמה להמשך הפצתה של התכניות ב"יוזמה": א. התכנית הלאומית לילדים ולנוער בסיכון, שנכון למועד כתיבת הדוח קיבלה תוספת מימון ניכרת מהמדינה להמשך הרחבתה והפעלתה; ב. המלצות דוח ועדת טרכטנברג – ועדה לשינוי חברתי-כלכלי שהוקמה בעקבות המחאה החברתית שפרצה בישראל בקיץ 2011. מהמלצות הוועדה עלה כי על הממשלה להגדיל את מחויבותה ואת אחריותה לעשייה בקרב בני 3-4, תוך הרחבה הדרגתית של טווח הגילים גם לגיל לידה עד 3. צעדים אלה מעידים על מגמה בחברה הישראלית להדגיש את קידום הילדים בגיל הרך; דבר שיכול להוות קרקע פורייה להמשך פעולה ולהפצת הידע בתחום האוריינות.

אחרית דבר

בתום תקופה בת ארבע שנים שבה תמכה הפדרציה היהודית של ניו יורק בשישה ארגונים, נכון למועד פרסום הדוח תומכת הפדרציה בשתי תכניות/יוזמות הכשרה, ובכוונתה להנחיל ולהפיץ את הידע ואת המיומנויות למגוון רחב של אנשי מקצוע הפועלים בתחום החינוך בגיל הרך בישראל.

דברי תודה

חובה נעימה היא לנו להודות לכל אלה אשר סייעו לנו בביצוע המחקר על כל שלביו.

תחילה ברצוננו להודות לפדרציה היהודית של ניו-יורק על תמיכתה במחקר ההערכה: לחברי ועדת ההיגוי, תודה מיוחדת לרייצ'ל אפשטיין, יו"ר הוועדה לילדים, לנוער ולמשפחות בחטיבה לערבות הדדית ולאלישבע פלם-אורן, מנהלת תכנון בחטיבה לערבות הדדית, על תמיכתן המתמשכת.

אנו מודים למנהלי התכניות בששת הארגונים המפעילים את היוזמה: לשרון פורת, מנהלת היוזמה באשלים; לאריאלה פדרמן וליוסרא סאלימאן, מנהלות היוזמה בקרן קרב; לעמאד מולהיים, מנהל המחלקה לגיל הרך במחלקת אגייק של עמותת מכון הנגב; לד"ר ענת סטבנס, מנהלת היוזמה במכון לחקר הטיפול בחינוך באוניברסיטה העברית; לד"ר ורד אלימלך, רכזת היוזמה בספריית בנימין בבית שמש, ולמיכאל פאנוס, מנהל מתנ"ס רמלה הערבי.

תודה גם לרכזי התכניות ולמפעילי התכניות ביישובים השונים, להורים ולצוות החינוכי על שיתוף הפעולה בביצוע המחקר ועל הסכמתם לשתף אותנו בחוויותיהם.

לבסוף נודה לעמיתינו במאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, שסייעו לכל אורך הדרך בתמיכה ובעצה. תודה מיוחדת לצוות עבודת שדה שסייע בהעברת השאלונים להורים, לאייב שטרן ולירון גירש שביצעו את ההערכה בשנה הראשונה להפעלת היוזמה ולדורי ריבקין שכתבה את הצעת המחקר, לאיתן דיאמונד שסייע לגבש את המסמך הסופי ומסמכים נלווים לדוח, לענת ברבריאן שערכה את הדוח, וכן ללסלי קליינמן שהביאה אותנו לדפוס.

תוכן עניינים

1	1. מבוא
2	2. מטרות ההערכה ומערך המחקר
2	2.1 מטרות ההערכה
3	2.2 מערך המחקר
6	3. ששת הארגונים המפעילים ותכניותיהם לאוריינות משפחה
6	3.1 תיאור התכניות
10	3.2 דרכי יישום התכניות
13	3.3 התפתחויות שחלו בתכנית במהלך שנות הפיילוט
15	4. הרקע המקצועי ודפוסי ההכשרה והליווי של הצוות המפעיל
15	4.1 ידע וניסיון מקצועי של הצוות המפעיל
16	4.2 דפוסי ההכשרה והליווי של הצוות המפעיל
16	5. מאפייני אוכלוסיית התכניות
17	5.1 מאפיינים סוציו-דמוגרפיים
18	5.2 מאפייני השכלה ותעסוקה
19	5.3 כישורי שפה
20	6. שביעות רצון המשתתפים, נקודות חוזק של התכנית וקשיים בהפעלה
20	6.1 שביעות רצון המשתתפים מהפעילות בקבוצה
23	6.2 נקודות החוזק של התכנית
24	6.3 קשיים בהפעלת התכניות
26	7. תרומות התכנית בעיני המשתתפים
31	8. הטמעת התכניות והפצתן
33	9. כיווני פעולה
36	ביבליוגרפיה

רשימת לוחות

פרק 2: מטרות ההערכה ומערך המחקר

- לוח 1: מספר הטפסים שמולאו בשלב השני של ההערכה (2011), לפי ארגון מפעיל 4
- לוח 2: שאלונים שמולאו בשלב השני ושיעורי ההיענות, לפי ארגון מפעיל 5

פרק 3: ששת הארגונים המפעילים ותכניותיהם לאוריינות משפחה

- לוח 3: לוח מסכם של התכניות לאוריינות משפחה 7
- לוח 4: נושאים שנדונו במפגשים, לפי סוג תכנית 13

פרק 5: מאפייני אוכלוסיית התכניות

- לוח 5: מאפיינים חברתיים-כלכליים של האימהות, לפי מגזר 18
- לוח 6: רמת השכלה של האימהות, לפי מגזר 19
- לוח 7: מאפיינים תעסוקתיים של המשפחות ושל ההכנסה ("אינה מספיקה כללי" או "לא כל כך מספיקה"), לפי מגזר 19
- לוח 8: כישורי שפה (שליטה טובה בעברית ובשפת-אם) של אימהות שהעברית אינה שפת-האם שלהן, לפי מגזר 20

פרק 6: שביעות רצון המשתתפים, נקודות חוזק של התכנית וקשיים בהפעלה

- לוח 9: שביעות רצון ממתכונת הפעילות הקבוצתית וממספר המשתתפים בה, לפי מגזר 21
- לוח 10: שביעות רצון מהתכנית, לפי מגזר 22
- לוח 11: התפלגות מסיימים ונושרים, לפי תכנית 25

פרק 7: תרומות התכנית בעיני המשתתפים

- לוח 12: קבלת ידע על דרכים לקידום הילד ("במידה רבה/רבה מאוד") על פי דיווח האימהות, לפי מגזר 27
- לוח 13: שינויים בהיקף הפעילויות עם הילד בעקבות התכנית על פי דיווח האימהות 28
- לוח 14: הרחבת היקף הפעילויות האורייניות עם הילד בעקבות התכנית ("עושה הרבה יותר מאשר לפני התכנית"), לפי מגזר 29
- לוח 15: תרומת התכנית בתחומים נוספים על פי תפיסת האימהות 30

1. מבוא

בספטמבר 2008 החלה הפדרציה היהודית של ניו-יורק לתמוך בשישה ארגונים שביקשו לפתח ולהפעיל תכניות לאוריינות משפחה בישראל ולממן. היוזמה לאוריינות המשפחה (Family Literacy Initiative); (להלן, "היוזמה") התבססה על תכניות לאוריינות משפחה שפעלו בתפוצה רחבה בארה"ב. תכניות אלה מעודדות הורים להגביר את פעילותם האורייניות עם ילדיהם בגיל הרך, להשריש בהם אהבה לקריאה ולספרים ולשפר את כישורי האוריינות של ההורים עצמם ואת ביטחונם העצמי בתחום זה.

אוריינות היא תהליך מתמשך של יצירת משמעות באמצעות שפה כתובה (Olson, 1994). ילד הנולד לתרבות אוריינית חשוף מרגעיו הראשונים לא רק לשפה שהוא שומע מסביבו, אלא גם לייצוגים שונים של התרבות שמקורה הוא בטקסטים כתובים. מידת חשיפתו של הילד לסביבה אוריינית תלויה בסביבה המשפחתית שבה הוא חי, ויש לה השפעה רבה על התפתחותו בעתיד (בלום-קולקה, 2006). ההורים הם המקור הראשון להתפתחות אוצר המילים של ילדיהם ובדרך כלל הם גם הגורם העיקרי לפיתוח יחסי גומלין חברתיים ושפתיים של הילד עם סביבתו. ילדים שגדלו בסביבה אוריינית יתמודדו בקלות רבה יותר עם אוריינות בבית הספר (Jordan et al., 2000). נוסף על כך, מחקרים מלמדים כי ילדים שקנו שליטה במיומנויות אורייניות בגיל הגן הגיעו להישגים גבוהים יותר בלימוד הקריאה והכתיבה בבית הספר (קורת ואחרים, 2003; Chaney, 1998; Bentin & Leshem, 1993) – כולם אצל שליפר ואחרים, 2005). רכישת ידע אורייני עשיר בגיל הגן חיונית במיוחד לילדים הגדלים במשפחות מרקע חברתי-כלכלי נמוך וכן במשפחות מהגרים, מאחר שאלה בדרך כלל מאופיינים בסביבה אוריינית דלה.

ועדת ההיגוי של הפדרציה היהודית של ניו-יורק פרסמה "קול קורא" להפעלת תכניות אוריינות משפחה בישראל. אוכלוסיית היעד של היוזמה היא משפחות לילדים מגיל לידה עד שלוש המתגוררות בשכונות מעוטות יכולת בישראל. ב"קול הקורא" מוצע כי תכניות האוריינות יכללו פעילויות קריאה לילדים ולהורים כדי לעודד קריאה בבית; פעילויות משחק משותפות כדי לטפח קשר הורה-ילד והקמת ספריות השאלה של ספרים ומשחקים. לפי הקול קורא, התוצאות הסופיות המצופות של היוזמה הן:

- ◆ שיפור כישורי השפה והאוריינות של הילדים וההורים
 - ◆ שיפור המוכנות לבית הספר וסיכויי ההצלחה בו
- שישה ארגונים קיבלו מימון להפעלת תכניות במסגרת היוזמה:
- ◆ ג'וינט ישראל-אשלים באמצעות התכנית "משחק יחדיו" הפועלת במסגרת "מוטב יחדיו", תכנית קהילתית כוללת
 - ◆ קרן קרב באמצעות התכנית למעורבות בחינוך
 - ◆ המכון לחקר הטיפוח בחינוך באמצעות התכנית "סיפור לתמיד"
 - ◆ מתנ"ס רמלה הערבי באמצעות התכנית "סיפור לתמיד"

◆ המרכז הערבי-יהודי לשוויון, העצמה ושיתוף (אג'יק) באמצעות התכנית לפיתוח אוריינות בקרב הורים

◆ ספריית בנימין באמצעות התכנית "הצלחה מתחילה בבית"

את מטרותיה העיקריות של "היוזמה" ביקשו מנהלי התכניות להשיג באמצעות: תכניות להורים ולילדים; תכניות להורים בלבד; תכניות לצוות חינוכי (מטפלות וגננות); ותכניות בהנחייתו של צוות אנשי מקצוע – יועצים בתחום השפה והאוריינות או בתחומי הגיל הרך. הם הגדירו את מטרות הביניים המפורטות להלן:

◆ לפתח בקרב הורים ידע ומודעות לחשיבות קידום שפה ואוריינות של ילדים בגיל הרך

◆ לספק כלים לקידום שפה ואוריינות בבית

◆ להעשיר את הקשר הורה-ילד, בפרט בהקשר האורייני

◆ להעצים את ההורה כגורם משמעותי בחינוך ובקידום ילדו

◆ לחזק את הידע של צוותים חינוכיים בגיל הרך⁴ ולתת להם כלים לקידום שפה ואוריינות אצל ילדים

מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל התבקש לערוך מחקר הערכה על תכנית הפיילוט התלת-שנתית של היוזמה לאוריינות משפחה. הדוח הראשון התמקד בשנת הפעלתה הראשונה של "היוזמה". הדוח הנוכחי מציג ממצאים משלוש שנות הפיילוט, תוך התמקדות בשנה השלישית ליישום.

מבנה הדוח

בפרק 2 מוצגות מטרות ההערכה ומובא מערך המחקר. בפרק 3 מובא תיאור קצר של התכניות והארגונים הפועלים ביוזמה, נסקרות סוגיות בהפעלת התכניות וכן התפתחויות שחלו במהלך שלוש שנות הפיילוט. פרק 4 מציג את מאפייני הצוות המפעיל את התכניות ופרק 5 את המאפיינים האישיים והמשפחתיים של ההורים המשתתפים ביוזמה. בפרק 6 נידונים שביעות רצון המשתתפים, נקודות החוזק של היוזמה והקשיים בהפעלתה, ולאחר מכן מוצגות תרומות התכנית עבור המשתתפים כפי שהן נתפסות בעיני המשתתפים והצוות המפעיל (פרק 7). פרק 8 דן בהיבטים של היוזמה שעשויים לקדם והבטיח את המשכיותה ואת קיימותה ולבסוף נידונים כיווני הפעולה שעולים מהמחקר (פרק 9).

2. מטרות ההערכה ומערך המחקר

2.1 מטרות ההערכה

מטרתה העיקרית של ההערכה הייתה לספק ידע שיאפשר לשפר את היוזמה לאוריינות משפחה ולהרחיבה. לפיכך, התמקדה ההערכה בתמונה הכוללת של יישום התכניות ב"יוזמה", ולא באופן ההפעלה של כל תכנית כשלעצמה.⁵ באופן מפורט יותר, מטרות ההערכה היו:

⁴ בכמה מהתכניות אוכלוסיית היעד כוללת גם צוותים חינוכיים העובדים במעונות ובגני ילדים.

⁵ בכל תכנית נעשית הערכה, אם על ידי מפעיליה ואם באמצעות גוף חיצוני.

- ◆ בחינת היישום וההתפתחויות שחלו בתכניות במהלך שנות הפיילוט
- ◆ בחינת התרומות הנתפסות של התכניות עבור משתתפיהן – הורים, ילדים וצוות חינוכי

2.2 מערך המחקר

מאחר שמטרת "היוזמה" – השתלבות מוצלחת יותר של הילדים בכיתה א' – היא ארוכת טווח, יהיה אפשר לבחון אותה כראוי רק לאחר סיום התכניות. לכן ההערכה התמקדה בתוצאות הביניים שהתכניות ביקשו להשיג; זאת מתוך ההנחה שהשגתן של מטרות הביניים הכרחית לשם מימושה של התוצאה הסופית. תרשים 1 מציג את תוצאותיה הסופיות של "היוזמה" ואת תוצאות הביניים שהמחקר מבקש לבחון:

תרשים 1: תוצאות סופיות ותוצאות הביניים של התכניות ביוזמה

המחקר נערך בשני שלבים לאורך שלוש שנים:

- ◆ השלב הראשון – נובמבר 2008 עד נובמבר 2009 – ההערכה החלה עם תחילת הפעלתן של התכניות על ידי הארגונים. מידע נאסף על הפעלת התכניות בשנה הראשונה וסקר טלפוני נערך עם הורים שסיימו את התכנית. דוח הביניים על השנה הראשונה פורסם בנובמבר 2009 (Stern, A., Girsh Y.) (and Cohen-Navot, M.).
- ◆ השלב השני – אוקטובר 2010 עד נובמבר 2011 – ההערכה נדחתה לשנה השלישית להפעלה כדי לבחון האם התכניות הצליחו להגיע לשלב התפתחותן הסופי בשלוש שנות הפיילוט.

כלי המחקר⁶

ראיונות עומק עם מנהלי התכניות ועם הצוות המפעיל על מטרות התכנית, על סוגיות בהפעלה, על דפוסי ההדרכה והליווי של הצוות המפעיל, על תרומות נתפסות של התכנית למשתתפים וכן על אתגרים וקשיים שעמם נאלצו להתמודד. בסך הכול נערכו בשני שלבי המחקר 52 ראיונות עומק עם כל מנהלי התכניות ועם מרבית המפעילים של הקבוצות – 30 בשלב הראשון ו-22 בשלב השני.

טופסי סיכום מפגש מולאו על ידי הצוות המפעיל וכללו מידע על מספר המשתתפים במפגש, משך הזמן שלו, רכיביו (כגון: פעילויות, מיומנויות שנלמדו ונושאים עיקריים), קשיים ומשוב כללי.

בשלב הראשון מולאו מרבית הטפסים באמצעות ריאיון טלפוני שערך צוות המחקר עם הצוות המפעיל (סך הכול מולאו 72 טפסים מ-8 קבוצות – קבוצה אחת לפחות מכל תכנית). בשלב השני של ההערכה מולאו הטפסים באמצעות האינטרנט (סך הכול 50 טפסים מ-12 קבוצות, כארבעה מכל קבוצה). המנחים התבקשו למלא את הטופס בשלושה מועדים אקראיים במהלך תקופת הפעילות ואחד בסיום הפעילות. הטופס על המפגש האחרון כלל גם שאלות על קשיים מרכזיים בהפעלה ועל מידת השינוי שחל אצל המשתתפים. לצורך מילוי הטפסים נבחרה מכל תכנית קבוצה אחת או יותר, בהתאם למספר הקבוצות הפועלות בה, בהנחה שקבוצות אלה מייצגות את אופן הפעילות בתכנית ומאפשרות לקבל תמונה כוללת עליה.⁷ ההבדלים במספר הקבוצות הפועלות בכל תכנית השפיעו על מספר הטפסים שהתקבלו מכל תכנית (ר' לוח 1). ניתוח הנתונים נעשה באמצעות חישוב ממוצע הנתונים בכל תכנית בדרך שתיצור ייצוג שווה של כל אחת מהן. לוח 1 מציג את מספר הטפסים שהתקבלו מכל תכנית.

לוח 1: מספר הטפסים שמולאו בשלב השני של ההערכה (2011), לפי ארגון מפעיל

מספר הקבוצות שמילאו טופס	מספר הטפסים שמולאו	
12	50	סך הכול
4	18	אשלים
1	4	קרן קרב*
2	8	ספריית בנימין
1	4	מתנ"ס רמלה הערבי
4	16	אגייק

* כולל רק את סחינין

בשאלון להורים⁸ נאסף מידע על מאפייני המשפחות ועל נוכחותן במפגשים. נבחנה שביעות רצונם של המשתתפים מהיבטים שונים בתכנית והם נתבקשו לציין את תרומתה להם. בשני שלבי המחקר הועבר הפלי בעברית ובערבית באחד מהמפגשים האחרונים בתכניות. במהלך השלב הראשון של ההערכה,

⁶ חלק מכלי המחקר הותאמו למטרות ההערכה בשנה השלישית.

⁷ הצוות המפעיל בתכנית של המכון לחקר הטיפוח בחינוך לא מילא טפסים אלא שלח סיכומים כתובים של המפגשים. גם בקרן קרב מעלות לא מולאו טפסים, זאת מאחר שהמפגשים נערכים לרוב בבתי המשתתפים ולא בקבוצה.

⁸ רוב ההורים משתתפי התכניות היו נשים (מעט מאוד אבות השתתפו). מטעמי נוחות השתמשנו על פי רוב בלשון נקבה.

מוֹלָא השאלון באמצעות ראיונות טלפוניים או ראיונות פנים-אל-פנים בקרב מדגם של משתתפים (מתוך מדגם של 81 משתתפים, נערכו 69 ראיונות – 85% היענות). בשלב השני נאסף המידע בשאלון למילוי עצמי שכלל את כל המשתתפים שסיימו את התכנית.⁹ השאלון בשני שלבי המחקר התבסס על שאלונים ששימשו במחקרים שבחנו את הקשר בין סביבה אוריינית ובין כישורי שפה ואוריינות אצל ילדים (Bennett et al. 2002; Giordano, 1997; Johnson, 2005; Jordan et al. 2000; Umek et al. 2005; Weigel et al. 2006; Yamamoto et al. 2006).

השימוש בשאלון למילוי עצמי אפשר לצוות המחקר לאסוף מידע ממספר גדול יותר של הורים. עם זאת, שינוי זה בשיטת המחקר הגביל את יכולתנו לערוך ניתוח משותף של הנתונים משני שלבי המחקר. למשל, ידוע כי אנשים נוטים להביע שביעות רצון גבוהה יותר בריאיון מזוהה (כמו בטלפון או בריאיון פנים אל פנים) מאשר בריאיון שאינו מזוהה (למשל, שאלון למילוי עצמי).¹⁰ לפיכך, הממצאים המוצגים בדוח מתייחסים רק לנתונים שנאספו בשנה השלישית להפעלת "היוזמה", אולם יצוינו הבדלים בולטים במגמות בין השנים.

סך הכול נאספו בשלב השני 223 שאלונים – 88% היענות מקרב המשתתפים בקבוצות שבהן הועבר שאלון. מאחר שהשאלון לא הועבר לכל הקבוצות, מספר זה של שאלונים מייצג 74% מתוך כלל המשתתפים שסיימו את התכנית.

לוח 2 מראה את התפלגות השאלונים שהתקבלו ואת שיעורי ההיענות בכל אחת מהתכניות.

לוח 2: שאלונים שמולאו בשלב השני ושיעורי ההיענות, לפי ארגון מפעיל

שיעורי היענות בקרב הקבוצות שהועבר להן שאלון	היענות בקרב המסיימים	מס' השאלונים שמולאו	מס' ההורים שסיימו	סך הכול
88%	74%	223	300	אשלים
83%	83%	52	63	קרן קרב
82%	55%	18	33	ספריית בנימין
84%	84%	16	19	המכון לחקר הטיפוח בחינוך
90%	60%	18	30	מתנ"ס רמלה הערבי
70%	70%	7	10	אגיק
95%	77%	112	145	

קבוצות מיקוד נערכו בשלב השני של ההערכה עם ההורים בכל אחת מהתכניות (6 קבוצות) ועם הצוות החינוכי (4 קבוצות). בקבוצות נדונו שביעות הרצון של המשתתפים ונבחן האם חל שינוי ברמת הידע שלהם, במודעותם ובהתנהגותם בנוגע לדרכי קידום האוריינות בקרב ילדים בגיל הרך.

⁹ על השינוי בשיטת המחקר הוחלט בעקבות ממצאי השלב הראשון שהראו כי רוב המשתתפים, גם אם לא כולם, מצוידים בכישורים האורייניים למילוי שאלון בכוחות עצמם. השאלון לא הועבר ב-7 קבוצות בגלל סיבות אלו: התכנית הסתיימה בטרם החלה ההערכה, איסוף המידע הסתיים לפני סוף התכנית או בגלל קשיים לוגיסטיים להגיע לכל היישובים הבדואים בנגב.
¹⁰ Christian et al., 2005

ראיונות טלפוניים עם הורים שנשרו מהתכנית (2-4 מכל תכנית, סך הכול 13 ראיונות) כדי ללמוד על הסיבות לעזיבתם, על שביעות רצונם ועל הצעותיהם לשיפור התכנית; כך שתתאים יותר לצרכיהם.

שאלון למילוי עצמי לצוות המפעיל הועבר בשלב הראשון של ההערכה וכלל שאלות על הרקע המקצועי שלהם ועל רכיבים בתכנית. מאחר שדווח על שינויים קטנים בכוח האדם המפעיל ובשיטות ההכשרה והליווי, הוחלט לוותר על העברת השאלון בשלב השני.

מסמכים של התכנית, כדוגמת דוחות שנתיים שהארגונים מכינים עבור הפדרציה, נסקרו גם הם כדי להשיג תובנות נוספות על מטרות התכנית ויישומה.

לימוד עמיתים השתתפות של צוות המחקר בקבוצות ללימוד עמיתים שנערכו עם מנהלי התכניות.

3. ששת הארגונים המפעילים ותכניותיהם לאוריינות משפחה

בחלק זה מתוארות התפתחות התכנית בכל אחד מהארגונים ודרכי הפעלת התכנית בכל אחד מהם. כאמור, מאחר שמדובר בדוח מסכם של פיילוט שנמשך שלוש שנים, הממצאים מתמקדים בשנה השלישית להפעלתו. אולם הוא כולל גם התפתחויות ושינויים שחלו במהלך שלוש השנים.

המידע התקבל מהראיונות עם המנהלים ועם הצוות המפעיל, מדוחות שנתיים שהוגשו לפדרציה היהודית של ניו-יורק ומהדוח שנכתב על לימוד העמיתים: "Family Literacy Collaborative Learning: Group Report" (Tolchinsky and Stavans, 2010).

3.1 תיאור התכניות

כל התכניות נועדו לילדים גילאי לידה עד שלוש ולהוריהם או לצוות החינוכי המטפל בילדים בגילים אלה. התכניות מיועדות לאוכלוסיות ברמה חברתית-כלכלית נמוכה – יהודים וערבים. מרבית התכניות מפעילות קבוצות ביישובים המדורגים נמוך יחסית באשכול החברתי-כלכלי של הלמ"ס. תכניות הפועלות ביישובים בעלי אוכלוסייה מעורבת, כדוגמת תל אביב, מפעילות את הקבוצות בשכונות מגורים של אוכלוסייה מעוטת יכולת.

בתקופה שבין השנה הראשונה להפעלה לשנה השלישית חלה עלייה ניכרת במספר המשתתפים בתכניות: מ-180 משפחות ל-310 משפחות. כמו כן, כ-100 מטפלות וגננות השתתפו בתכנית בשנה השלישית.¹¹ בחלק מהתכניות נפתחו בשנה השלישית יותר קבוצות, ובאחדות נוסף לתכנית רכיב חדש, למשל, עבודה עם מטפלות או עם ילדים, ומכאן נבע הגידול במספר המשתתפים (יפורט בהמשך בתיאור כל תכנית). התכניות מתחלקות לשלושה סוגים:

♦ **תכניות משותפות להורים וילדים** המדגישות התנסות וחוויה משותפת. תכניות אלה מתקיימות במשך שנת הלימודים במפגש שבועי של שעה. למעט הקבוצה הפועלת בסחי'נין, תכניות אלה

¹¹ גם באוכלוסייה זו חלה עלייה מהשנה הראשונה. אמנם אין לנו נתונים מלאים מהשנה הראשונה אך ידוע כי בשנה הראשונה רק ב"סיפור לתמיד" הפעילו קבוצות לצוות חינוכי, ובשנה השלישית עשו זאת גם בספריית בנימין.

פועלות בקרב האוכלוסייה היהודית ("משחק יחדיו" של עמותת אשלים ; "הצלחה מתחילה בבית" של ספריית בנימין ושל קרן קרב).

♦ **תכניות להורים בלבד** המקנות להורים ידע וכלים לשם קידום ילדיהם. תכניות אלה קצרות מועד (כשלושה חודשים) והן כוללות כעשרה מפגשים סך הכול ; אך המפגשים ארוכים יותר ונמשכים שעתיים כל אחד. תכניות אלה פועלות בעיקר במגזר הערבי ("סיפור לתמיד" של המכון לחקר הטיפול בחינוך, הפועלת גם במתנ"ס רמלה הערבי ואג"ק).

♦ **תכניות לצוות החינוכי בלבד** המכשירות מטפלות וגננות, הן בעבודתן השוטפת עם הילדים שבטיפולן והן בעבודה עם מחזורים נוספים של ילדים. תכניות אלה מפעילות גם קבוצות להורים או קבוצות להורים וילדים ("סיפור לתמיד" של NCJW, הפועלת גם במתנ"ס רמלה הערבי ; אג"ק ו"הצלחה מתחילה בבית" של ספריית בנימין).

לוח 3: לוח מסכם של התכניות לאוריינות משפחה (2011)

תפוקות התכנית			תשומות התכנית		שם התכנית
משך זמן ותדירות מפגשים	מספר משתתפים	סוג הקבוצה והאוכלוסייה	פריסה ומספר קבוצות	צוות התכנית	
קבוצות משותפות להורים וילדים					
9 חודשים, פעם בשבוע לשעה בחלק מהיישובים מתקיימים קבוצות נפרדות להורים	כ-180 משתתפים (ילדים והוריהם)	הורים וילדים יהודים	ירושלים (2 קבוצות) תל אביב (2 קבוצות) ראש העין (4 קבוצות) חיפה (2 קבוצות)	מנהלת התכנית רכזות יישוביות (4) צוות מפעיל (6) מנחות הורים (2)	"משחק יחדיו" – אשלים
9 חודשים, פעם בשבוע לשעה מפגשים להורים וילדים ; פעם בחודש מפגשי הורים בלבד ; כפעם בחודש מפגשים לצוות חינוכי – 6 פגישות של שעה וחצי	כ-60 משתתפים (ילדים והוריהם) כ-20 מטפלות	- הורים וילדים צוות חינוכי יהודים (קבוצה כללית מעורבת וקבוצה חרדית)	בית שמש (3 קבוצות)	מנהלת התכנית מפעילה מנחת הורים (קלינאית תקשורת)	"הצלחה מתחילה בבית" – ספריית בנימין
6-10 חודשים, פעם בשבוע לשעה מפגשים קבוצתיים להורים וילדים – בסחי'ן פעם בחודש ובמעלות בתדירות לא קבועה	כ-30 משפחות	הורים וילדים (מפגשים ביתיים) יהודים - ערבים	מעלות סחי'ן	מנהלות התכנית רכז (בסחי'ן) יועצת מקצועית מלווה צוות מפעיל (3 בכל אחד מהיישובים)	התכנית לאוריינות משפחה – קרן קרב
קבוצות להורים או לצוות חינוכי בלבד					
3 חודשים, מפגש שבועי או פעם בשבועיים (10 מפגשים) לשעתיים	כ-30 הורים כ-70 מטפלות וגננות	הורים צוות חינוכי יהודים	יבנה (2 קבוצות) חולון (4 קבוצות)	מנהלת התכנית צוות מפעיל (5)	"סיפור לתמיד" – המכון לחקר הטיפול בחינוך
3 חודשים, מפגש שבועי לשעתיים (13 מפגשים)	17 הורים 14 מטפלות כ-20 ילדים	הורים צוות חינוכי ילדים - ערבים בדוים	- רמלה (3 קבוצות)	מנהל המתנ"ס רכזת צוות מפעיל (6)	"סיפור לתמיד" – מתנ"ס רמלה הערבי
3 חודשים, מפגש שבועי לשעתיים (12 מפגשים)	כ-150 אימהות	הורים בדוים	- יישובים במועצה המקומית אבו-בסמה (15 קבוצות)	מנהל התכנית צוות המחלקה לגיל הרך (3) - צוות מפעיל (15)	המרכז הערבי-יהודי לשוויון, העצמה ושיתוף (אג"ק)

בלוח 3 לעיל מסוכמים מאפייני התכניות מבחינת התשומות הניתנות בהן, המתבטאות בכוח האדם המשמש בתכניות, ומבחינת התפוקות של התכניות, הכוללות את הפריסה הגאוגרפית של התכניות, את סוגי האוכלוסייה המשתתפת, את מספר המשתתפים ואת משך זמן ההפעלה ותדירות המפגשים.

א. תכניות משותפות להורים ולילדים

"משחק יחדיו" (באמצעות "מוטב יחדיו") – אשלים: "מוטב יחדיו" היא תכנית קהילתית כוללת. היא נועדה לבנות תשתית חברתית שבמסגרתה פועלים במשותף תושבים ואנשי מקצוע לקידום איכות חייהם של הילדים ושל בני הנוער החיים בשכונות הפרויקט. התכנית מופעלת בשכונות שבהן שיעור ניכר של התושבים חיים בהדרה ומתקשים לצרוך שירותים עירוניים ושכונתיים. היוזמה לאוריינות משפחה מופעלת בארבעה יישובים של "מוטב יחדיו": ראש העין, ירושלים, תל אביב וחיפה.¹² הקבוצות של "משחק יחדיו" שולבו כרכיב נוסף בתכנית "מוטב יחדיו" והן פועלות במרכזים קהילתיים המפעילים מעונות לילדים.

"משחק יחדיו" כוללת פעילות משותפת להורים ולילדים. היא מדגישה את ההדגמה (modeling) ואת ההתנסות המשותפת בפעילויות אורייניות (כגון קריאה או משחק). כמו כן פועלות גם קבוצות להורים בלבד המקנות ידע בתחום השפה והאוריינות ובתחום ההורות. בשנה השלישית נוסף לה עוד רכיב – בחלק מהיישובים הוקמו משחקיות השאלה.

התכנית לאוריינות משפחה – קרן קרב למעורבות בחינוך: קרן קרב פיתחה את התכנית לאוריינות משפחה בשני יישובים בצפון הארץ: בעיר הערבית סחינן וביישוב היהודי מעלות. התכנית פועלת במסגרת התכנית הלאומית לילדים ולנוער בסיכון. התכנית מבוססת על שיתוף פעולה בין שישה משרדים ממשלתיים, כדי להרחיב שירותים לילדים ולנוער בסיכון ולחזקם. התכנית הלאומית פועלת ב-70 יישובים שבהם חיים כמחצית מהילדים ובני הנוער בסיכון (מגיל לידה עד 18) בישראל.¹³ התכנית בסחינן פועלת במרכז בראעם לגיל הרך.

להבדיל משאר התכניות, הפעילות של קרן קרב נעשית בבתי המשתתפים. מדובר במפגש שבועי בהשתתפותם של ההורה, של הילד ושל המדריכה. מלבד זאת, מדי פעם במסגרת התכנית מבקרים בספרייה ונערכים מפגשים קבוצתיים של כלל ההורים ושל הילדים המשתתפים בתכנית.

בין שנת ההפעלה הראשונה לשנייה חלו שינויים בהרכב כוח האדם בתכנית. בתחילה לוו המשפחות במעלות על ידי מדריכות בעלות רקע במקצועות פרה-רפואיים (מרפאה בעיסוק וקלינאית תקשורת), מתוך ההנחה שהן בעלות הרקע המתאים לעבודה פרטנית עם משפחות בתחום של שפה ואוריינות. בשנה השנייה הוחלט לוותר על הגישה הקלינית, והצוות הוחלף במדריכות מתחום החינוך לגיל הרך

¹² הקבוצות הפועלות בחיפה לא נכללו בהערכה, מאחר שדפוס פעילותן שונה. אין קבוצות אורגניות: התכנית מציעה פעילות רציפה והמשכית לאורך השנה כאשר המשתתפים רשאים להגיע לכל אחד מימי הפעילות.

¹³ למידע נוסף ר' סבו-לאל, ר' וחסין, ט' (2011). **מצבי סיכון בקרב ילדים ובני נוער: איתור ומיפוי במסגרת התכנית הלאומית לילדים ולנוער בסיכון**. <http://brookdale.jdc.org.il>

והדרכת הורים. בסחינין עובדות כיום מדריכות בעלות ניסיון בחינוך לגיל הרך, שעבדו קודם בתכנית הדרכה ביתית הניתנת גם היא במרכז בראעם.

"הצלחה מתחילה בבית" – ספריית בנימין: ספריית בנימין שוכנת במתנ"ס מאיירהוף בבית שמש ומשאילה ספרים בעברית ובאנגלית. מטרתה לבנות תקשורת חזקה וחיובית בין הורים לילדים. הספרייה משתפת פעולה עם מרכז רקפת, המספק אבחונים לילדים שיש להם בעיות בהתפתחות שפה ובתחומים אחרים. אוכלוסיית היעד העיקרית היא כלל אוכלוסיית של בית שמש, ולכן הוקמו שתי קבוצות: קבוצה המיועדת לכלל האוכלוסייה וקבוצה המיועדת לאוכלוסייה החרדית, תוך התאמה ייחודית לאופי האוכלוסייה בקבוצה.

בשנה השלישית לתכנית הוחלט להקים קבוצה למטפלות העובדות במשפחותונים ובמעונות בפיקוח של משרד התמ"ת, משום שבספריית בנימין העריכו שהמטפלות עשויות לשמש גוף ידע להפצת תוכני התכנית וגם להיות מודל להורים.

ספריית בנימין משלבת בין פעילות משותפת להורים וילדים ובין הדרכה הניתנת בקבוצות להורים בלבד. בשנה הראשונה ניתנה ההדרכה להורים במפגש המשותף, אולם מאחר שזה הפריע לפעילות הוחלט לקיים את קבוצת ההורים בנפרד בשעות הערב.

ב. תכניות להורים או לצוות החינוכי בלבד

"סיפור לתמיד" – המכון לחקר הטיפול בחינוך באוניברסיטה העברית בירושלים: המכון הוקם למטרות מחקר ולהפעלת תכניות חדשניות בתחום טיפוחן של אוכלוסיות חלשות בישראל. מדובר במחקרים ובתכניות המתמודדים עם הבעיות ועם הצרכים החינוכיים של ילדים ושל בני נוער בישראל.

התכנית "סיפור לתמיד" פעלה בשנה השלישית במעונות יום בשני יישובים: יבנה וחולון.¹⁴ התכנית מיועדת להורים שילדיהם מטופלים במעון וכן לצוות החינוכי העובד בו ולצוות חינוכי במעונות ובגנים נוספים הפועלים באזור. נמצא כי "סיפור לתמיד" פועלת בשני רבדים: עם ההורים ועם הצוות החינוכי, כך שיוכלו להשלים זה את זה בעבודתם עם הילדים. בין שנת ההפעלה השנייה לשלישית חל שינוי במתכונת התכנית בעקבות בקשתם של המשתתפים לקיים את המפגשים בתדירות ובאינטנסיביות גבוהות יותר. כך, במקום מפגשים של פעם בחודש במשך תשעה חודשים, התקיימה התכנית בשנה השלישית בתדירות של פעם בשבוע במשך שלושה חודשים.

"סיפור לתמיד" – מתנ"ס רמלה הערבי: ב-2005 החל לפעול פרויקט העשרה לגיל הרך בתמיכת קהילת ניו-יורק, במסגרתו הוקם מרכז לגיל הרך שכלל כמה תכניות, בהן תכנית האוריינות שהיא מושא מחקר ההערכה במחקר זה. התכנית הפועלת במתנ"ס היא "סיפור לתמיד" של המכון לחקר הטיפול בחינוך שהותאמה למתנ"ס ולצרכים של האוכלוסייה המגיעה אליו. מתנ"ס רמלה הערבי פועל בשכונת ג'ואריש, המאוכלסת במשפחות ערביות ובדוויית. אוכלוסיית היעד שלו היא אימהות, הבאות מהשכונה הבדווית הסמוכה ומטפלות העובדות ברמלה ומתגוררות בה. בשנה השלישית ליישום

¹⁴ בשנה הראשונה התכנית פעלה בירושלים ובפתח תקוה.

התכנית נוסף לה רכיב חדש: עבודה עם ילדים, המייחד אותה מתכניות אחרות של "סיפור לתמיד". הוקמו שתי קבוצות, אחת לילדים בני חצי שנה עד שלוש והשנייה לבני ארבע-חמש. הקבוצות הופעלו על ידי מטפלות שהשתתפו שנה קודם לכן בקבוצה של "סיפור לתמיד". העבודה עם הילדים השתלבה עם התפיסה שלפיה מתן מענים לילדים יחזק את העבודה עם האימהות וישפר את הסיכוי ליישום התכנים הנלמדים בבית. כמו כן, היא באה לספק פתרון לאימהות שאין להן היכן להשאיר את ילדיהן בזמן המפגש.

"הורים מקדמים אוריינות" – המרכז הערבי-יהודי לשוויון, העצמה ושיתוף – אגייק: מרכז אגייק פועל במסגרת מכון הנגב לאסטרטגיות של שלום ופיתוח והוא מתמקד בשלושה נושאים: השגת שוויון בכל תחומי החיים, העצמה כלכלית, חברתית ופוליטית של האוכלוסייה הערבית ושיתוף פעולה בין האוכלוסייה היהודית לערבית. המרכז עובד עם האוכלוסייה הבדווית בנגב מתוך הכרה בצרכיה הדחופים. במסגרת זו פיתח את תכנית האוריינות והפעיל אותה ביישובים בדויים בדרום ישראל. בשנה השלישית הוחלט להפיץ את התכנית ביישובים אחרים המשתייכים למועצה האזורית אבו-בסמה והופעלו בה 15 קבוצות (גידול ניכר לעומת השנה הראשונה, שבה פעלו 9 קבוצות).

את קבוצות האימהות מדריכות מטפלות המפעילות בביתן משפחתונים לילדים בגיל הרך ושקיבלו לשם כך הכשרה מתאימה בת 12 מפגשים מטעם אגייק.

בתקופה שבין השנה השנייה להפעלת התכנית ובין השנה השלישית נבנתה ערכה, לשימושן של המטפלות בעבודתן עם הילדים ולשימושן של האימהות לעבודה עם ילדיהם בבית. את הערכה פיתחה אשת מקצוע העוסקת בהדרכת מטפלות בעבודה עם ילדים בגיל הרך, בשיתוף עם המחלקה לגיל הרך באגייק. הערכה כוללת הסברים על עקרונות התכנית וכן פעילויות בנושאים הקשורים לפיתוח שפה ותקשורת בין הורים וילדים.

3.2 דרכי יישום התכניות

בפרק זה נבחנות דרכי היישום של התכניות ב"יוזמה":

- ◆ גיוס משתתפים לתכנית ושיעורי הנוכחות במפגשים
- ◆ הפעילויות העיקריות במפגשים
- ◆ תוכן המפגשים

המידע בסעיף זה התקבל מהראיונות עם המנהלים ועם הצוות המפעיל, מטופסי סיכום מפגש, משאלוני הורים ומקבוצות המיקוד עם ההורים ועם הצוות החינוכי.

א. גיוס משתתפים ונוכחותם במפגשים

דרכי הגיוס

משפחות

מדיווחן של האימהות ומהראיונות עם צוותי התכניות עולה כי המשפחות מגויסות לתכנית בעיקר בשלוש דרכים:

- ◆ **יישוג משפחות בקהילה (פנייה יזומה של צוות התכנית למשפחות)** – אסטרטגיה זו שימשה בעיקר בתכנית של אגייק (69%). המטפלות המפעילות את הקבוצה גייסו את האימהות מתוך המשפחתון שהן מפעילות וכן מקרב המשפחות המתגוררות ביישוב. באשלים הוקצתה עובדת סוציאלית או רכזת של התכנית במיוחד לצורך גיוס משפחות, ובמכון לחקר הטיפוח בחינוך נעזרו במנהלת המעון שבו הופעלה התכנית.
- ◆ **הפניה משירותים מקומיים** – צוות התכנית פנה לשירותים הנמצאים בקשר עם אוכלוסיית היעד של התכנית, כגון מעונות וגנים, מחלקות לשירותים חברתיים, מתנ"ס ותחנות "טיפת חלב", בבקשה להציע את התכנית למשפחות המתאימות. גיוס באמצעות שירותים קהילתיים בלט במיוחד בקרן קרב.
- ◆ **"חבר מביא חבר"** – 30% מהאימהות דיווחו כי הגיעו לתכנית דרך חברים או שכנים. אחוז זה גבוה במיוחד בתכנית ספריית בנימין (63%), הפונה לאוכלוסייה החרדית המתאפיינת בקהילתיות חזקה.

מלבד שלוש דרכים אלו, התכניות להורים ולילדים המתקיימות במרכזים קהילתיים משווקות לאוכלוסייה המקומית באמצעות פרסום (ספריית בנימין ואשלים).

צוות חינוכי

קבוצות הצוות החינוכי גויסו באמצעות פנייה למנהלת הגיל הרך ולפיקוח על המעונות בעירייה. התכנית ניתנה כקורס השתלמות שהמטפלות והגננות חויבו להשתתף בו. אף על פי שהתכנית נועדה למטפלות ולגננות, לעתים האוכלוסייה שהגיעה בפועל הייתה אוכלוסיית הסייעות.

נוכחות והתמדה בהגעה למפגשים

משפחות

נוכחות – בתכניות להורים ולילדים מספר המשתתפים הממוצע היה 25 (10 הורים, 10 ילדים עד גיל 3 ו-5 ילדים מבוגרים יותר). בתכניות להורים בלבד מספר המשתתפים הממוצע היה 10 (המידע התקבל מטופס סיכום מפגש).¹⁵ מרבית האימהות הגיעו למפגשים עם ילד אחד עד גיל 3 לפחות. כמחצית מהאימהות נכחו במפגש עם ילד אחד, והיתר הגיעו עם 2-3 ילדים.

בדומה לשנה הראשונה, מרבית האימהות דיווחו שהן הגיעו לכל או למרבית המפגשים, ו-20% ציינו כי נוכחותן במפגשים לא הייתה קבועה.

הצוות החינוכי

על פי הדיווח מספריית בנימין ומהקבוצה הפועלת במתנ"ס רמלה הערבי, נוכחות המשתתפות הייתה סדירה. לעומת זאת, במכון לחקר הטיפוח בחינוך דווח על הבדלים בדפוסי הנוכחות בין הקבוצות (ר' פרק 6 על שביעות רצון של הצוות החינוכי).

¹⁵ כאמור, יש הבדל במספר הקבוצות שמפעילה כל תכנית ולכן מספר הטפסים שהתקבל מכל אחת מהן שונה. הניתוח נעשה באמצעות יצירת טופס ממוצע לכל תכנית כך שהיא תיוצג באופן שווה בניתוח הנתונים הכללי.

ב. פעילויות

נמצא כי המפגשים היו מובנים והם כללו מגוון שיטות פעולה ופעילויות לקידום שפה ואוריינות. כל התכניות התבססו על מפגשים קבוצתיים בהדרכת מנחה או מפעילה (מלבד התכניות שיוחדו רק להורים – שם הייתה רק מנחה); לעומת זאת, בתכניות להורים ולילדים, לצד המפעילה שנכחה במרבית המפגשים, נכחו גם אחרים, למשל, רכזת התכנית ומנחת הורים, שהעניקה הדרכה אישית להורים בזמן המפגש.

שיטות הפעולה השכיחות בתכניות להורים היו הדרכה קבוצתית, הרצאה להורים ובחלק מהמקרים גם הדרכה או ייעוץ פרטני להורים. כפי שצוין, בתכניות להורים ולילדים הפעילות השכיחה הייתה התנסות בחוויה משותפת של ההורה והילד.

נמצא כי שלוש שיטות הפעולה השכיחות ביותר לקידום שפה ואוריינות בכל התכניות היו אלו:

- ◆ **הקראת ספרים:** הצוות המפעיל ציין את החשיבות שבהכרת ספרים בכלל ושל ספרים המותאמים לילד בפרט, וכן את החשיבות שבהכרת אופני קריאה המסייעים בפיתוח שליטתו של הילד בשפה. כמעט בכל התכניות דווח על השאלת ספרים הביתה כדי לעודד קריאה.
- ◆ **משחק:** לפי דיווח הצוות המפעיל, תחום זה כולל שירים, דקלומים ומשחקי אצבעות, בהיותם אמצעי חשוב בפיתוח שפה בקרב גילאי לידה עד שלוש, בשל החריזה והחזרה שבהם. המשחק הקבוצתי מתאים למטרת התכניות – חשיפת ההורים למשחקים ולצעצועים ולדרכי השימוש בהם וכן לבחירה מושכלת של משחקים המסייעים להתפתחות הילד.
- ◆ **שיחה עם הילד:** שיטת פעולה זו כוללת שיחה עם הילד (בתכניות המשותפות להורים וילדים) או הסבר על הדרכים לפיתוח שיחה (בתכניות להורים בלבד).

הנושאים העיקריים: בראיונות עם המנהלים ועם הצוות המפעיל צוינו נושאים משותפים למרבית התכניות: שימוש בכלים לפיתוח שפה; חשיבותן של הפעילויות האורייניות (כגון: קריאה לילד, שירת שירים, משחקי ידיים, דקלום, שיום, מיון חפצים לקבוצות וכדומה); הכרת ספרים ומשחקים המתאימים לגיל הילד, וכן שימוש בפעילויות יום-יומיות ובחפצים שיש בבית כדי לקדם אוריינות בקרב הילדים.

מלבד זאת התבקש הצוות המפעיל לציין האם בנושאים המצוינים לעיל ניתנה להורים הדרכה במיומנויות המקדמות אוריינות בקרב ילדים (ר' לוח 4). מהממצאים עלה כי מיומנויות פיתוח שפה דבורה (כגון בחריזה, מקצב, קריאה לחפצים בשמם) וחשיבות התגובה למילים ולמעשים של הילד נדונו כמעט בכל המפגשים בתכניות המשותפות להורים ולילדים וב-80% מהמפגשים בתכניות להורים בלבד.

כמו כן, ניתן מידע רב על הקשר הורה-ילד מבחינת פיתוח שפה ואוריינות, ונושא זה צוין בשכיחות גבוהה במפגשים (93% בתכניות להורים וילדים ו-80% בתכניות להורים בלבד). תשעים אחוזים מהמפגשים לפחות עסקו בהדרכה על פעילויות שאפשר לעשות עם הילד בבית ומחוצה לו. נוסף על כך, נושא התפתחות השפה אצל ילדים נדון בשלושה רבעים מהמפגשים להורים ולילדים ובכל המפגשים

להורים בלבד. נושאים נוספים שנכללו במפגשים עסקו בהתפתחות קוגניטיבית בנוגע לרכישת שפה (כמחצית בתכניות להורים וילדים לעומת כשליש בתכניות להורים בלבד) ולהתפתחות רגשית וחברתית של הילד (כ-90% בתכניות המשותפות לעומת כמחצית בתכניות להורים בלבד).

לוח 4: נושאים שנדונו במפגשים, לפי סוג התכנית (% מהמפגשים)

תכניות להורים בלבד (N=20)	תכניות משותפות להורים וילדים (N=30)	
		מיומנויות מקדמות אוריינות
80	96	מיומנויות לפיתוח שפה דבורה
80	100	חשיבות התגובה למילים ולמעשים של הילד
80	93	אינטראקציה הורה-ילד בהקשר של פיתוח שפה ואוריינות
90	100	הדרכה על פעילויות שאפשר לעשות עם הילד בבית או בחוץ
		מידע על התפתחות הילד
100	74	התפתחות שפה
35	55	התפתחות קוגניטיבית
60	67	הבנת הרגשות של הילד
50	89	התפתחות רגשית וחברתית

מקור המידע: טופסי סיכום מפגש, נתונים לפי מספר טפסים (שנה שלישית)

3.3 ההתפתחויות בתכנית במהלך שנות הפיילוט

בשנה הראשונה להפעלת היוזמה בנה כל ארגון גישת עבודה שהתבססה על הבנתו את נושא אוריינות המשפחה, כפי שהוא נוסח על ידי הפדרציה היהודית של ניו-יורק ב"קול קורא". מההערכה עלו הבדלים רבים בדפוסי פעילותן של התכניות.

אחד מממצאי הביניים החשובים של ההערכה היה ייסודו של לימוד עמיתים על ידי הפדרציה היהודית של ניו-יורק עבור ששת מנהלי התכניות.¹⁶ המטרה הייתה ליצור הגדרה ברורה וניתנת ליישום של המושג "אוריינות משפחה". כמו כן, הניסיון שנצבר בכל אחת מהתכניות במהלך הפיילוט תרם גם הוא להבהרת המושג. המנהלים דיווחו כי לימוד העמיתים אכן הוביל להתקדמות ניכרת בפיתוח משותף של הגדרה מגובשת וישימה. להלן יוצגו השינויים העיקריים שחלו בדרכי היישום של התכניות לפי דיווח המנהלים:

הבהרת המונח אוריינות – כל מנהלי התכניות דיווחו כי הודות ללימוד העמיתים הובהרו להם המונח אוריינות משפחה ודרכי יישומו. כדברי אחד ממנהלי התכניות:

¹⁶ דוח על לימוד העמיתים פורסם והוצג לפדרציה היהודית של ניו-יורק. Tolchinsky, L.; Stavans, A. 2010. *Family Literacy – Collaborative Learning Group*. Final Report. The NCJW Research Institute for Innovation in Education. The Hebrew University of Jerusalem. Wertheimer, C. על השפעת לימוד העמיתים עבור הארגונים: קליבנסקי, ח' וורטהיים, ח'. 2010. **פרויקט אוריינות המשפחה: דוח למידת עמיתים**. מכללת בית ברל.

"כל הניסוחים של מהי אוריינות בית וכל הדקויות של ההגדרות שיצאו מתוך השיח המשותף, עזרו לנו לדקדק את העבודה שלנו בתוך הבתים... יש התייחסות יותר מדוקדקת שלי לאיך מתרגמים חוויה למשהו שהוא אורייני בעקבות למידת העמיתים."

ומנהל נוסף ציין:

"לימוד העמיתים חידד את הדרכים, נתן המשגה תאורטית של נושא האוריינות. הדיון חידד את ההגדרות שלנו בנוגע לכל הנושא של פיתוח מודעות הורים וידע בהורות. לפני כן, זה היה בראש, אבל לא נוסח במילים האלה."

מלבד זאת ניסחו מנהלי התכניות הנחות יסוד של נושא אוריינות המשפחה (Tolchinsky and Stavans, 2010). להלן פירוטן:

- ◆ רמת אוריינותו של ההורה משפיעה על רמת אוריינותו של הילד
- ◆ אינטראקציה איכותית של ההורה עם הילד בהיבט של אירועי אוריינות היא חלק בלתי נפרד מהבניית השפה והאוריינות של הילד
- ◆ תמיכתו הרגשית של ההורה בילד חיונית
- ◆ חשוב שהתכנית תהיה רגישה תרבותית לאוכלוסיית המשתתפים בה

התמקדות בקידום שפה – מנהלי התכניות דיווחו על שינוי בתפיסת העבודה לקידום שפה ואוריינות. לדבריהם, כל התכניות התמקדו באינטראקציה בין ההורה לילד, ובשלבם הראשונים, לעתים קרובות, זאת הייתה מטרה בפני עצמה, ללא קשר לאוריינות. בשנה השלישית, על פי המסקנות שגובשו בלימוד העמיתים, התמקדו בפיתוח אינטראקציה משמעותית בין ההורים לילדיהם, כלומר, פעילויות אורייניות משותפות.

לשם העשרת הידע של ההורים בנושא חשיבות קידום האוריינות בגילים רכים ננקטו צעדים אלה:

- ◆ **הקניית ידע תאורטי רלוונטי לתחום** – כמה ממנהלי התכניות העריכו שכדי שההורים יוכלו לקדם פעילות אוריינית בבית, עליהם לקבל מידע כללי על שלבים בהתפתחות הילד. לאחר שקיבלו את המידע הזה הם יכלו להתאים את מגוון הפעילויות והעזרים לגיל הילד ולשלב ההתפתחות שלו.
- ◆ **שימוש במגוון עזרים לקידום אוריינות** – בעקבות הרחבת מושג האוריינות, הובן שלשם קידום היכולת האוריינית ולשם העשרת השפה אפשר להשתמש במגוון אמצעים מלבד ספרים, למשל, משחקים, פעילות יצירה ושירים. כמו גם, אינטראקציות בין הורים וילדים, למשל, פעילויות יום-יומיות בבית שמקדמות את התפתחות השפה, כגון: הכנת ארוחת ערב ועריכת קניות. עם זאת, אחת המטרות העיקריות נותרה בעינה, והיא - חשיפתם של הילדים לספרים ועידוד אהבתם לקריאה. זאת בפרט במקומות שבהם אין תרבות קריאה או שהילדים ברובם אינם במסגרת חינוכית במהלך היום (קרן קרב, מתנ"ס רמלה הערבי).

האחדת דרכי העבודה – בעקבות הבהרתו של המונח "אוריינות משפחה" גדלה מידת אחידותם של דפוסי הפעילות בתכניות. כך, למשל, בשנה השלישית להפעלה קיימו כל התכניות מפגשים שבועיים בני שעה וחצי כל אחד; התכניות להורים ולילדים הקצו זמן לעבודה עם ההורים בנפרד; זאת מאחר

שהמנהלים חשו כי לא די בהדגמה של "שעת סיפור" או בהתנסות במשחק משותף כדי להפוך את ההורה למשאב עבור ילדו; כלומר, הורה שמסוגל להשתמש בבית בידע ובכלים שרכש בתכנית. בעקבות זאת, בספריית בנימין ובקרן קרב הפעילו, נוסף לקבוצות המשותפות של ההורים והילדים, גם קבוצות להורים בלבד, שבהן ניתנו הרצאות במגוון נושאים. בתכניות של אשלים הוקצתה מנחה נפרדת לקבוצת ההורים והיא גם נכחה במפגשים המשותפים וסייעה להורים בתמיכה ובייעוץ בזמן המפגש.

התאמות נוספות שנעשו בתכניות – שינויים נוספים שנעשו כדי לחדד את העיסוק באוריינות משפחה ולייעל אותו:

- ◆ הכנסת רכיב של עבודה עם הצוות החינוכי בחלק מהתכניות
- ◆ עריכת שינויים בהרכב הצוות המפעיל (גיוס מדריכות עם רקע בתחום הגיל הרך והנחיית קבוצות ולא בתחומים של אבחון וטיפול)
- ◆ מתן הכשרה ממוקדת יותר בתחום האוריינות לצוות המפעיל

אוכלוסיית היעד – הושגה התאמה טובה יותר בין מאפייני המשתתפים למאפייני אוכלוסיית היעד. בשנה הראשונה להפעלה יועדו חלק מהתכניות למשפחות לילדים גילאי לידה עד 5. בשנה השלישית כל התכניות התמקדו במשפחות לילדים גילאי לידה עד 3. עם זאת, עדיין בחלק מהתכניות יש קבוצות לילדים בני 4 ומעלה ובחלק מהתכניות נוכחים במפגשים גם אחים גדולים (ר' סעיף 3.2 לעיל).

חשוב לציין כי למרות התפתחות המודל והמיקוד שחל בדפוסי הפעילות של התכניות, דיווחו כמה מהמנהלים כי הם עדיין רוצים להמשיך לפתח מודל לתכניות אוריינות משפחה וגם ציינו את הצורך לקבל הדרכה וייעוץ ממומחים בתחום האוריינות בהפעלת התכנית.

4. הרקע המקצועי ודפוסי ההכשרה והליווי של הצוות המפעיל

בחלק זה של הדוח נתמקד בכוח האדם של התכנית, ובעיקר במפעילי הקבוצות. נסקור את הקריטריונים לבחירת המנחים ואת הרקע המקצועי שלהם וכן את תהליך ההכשרה והליווי שקיבלו. כמו כן נבחן את שביעות רצונם מההכשרה וההליווי וכן נבחן צורכי הכשרה נוספים.

4.1 ידע וניסיון מקצועי של הצוות המפעיל

בכל התכניות דווח על החשיבות בבחירת כוח אדם בעל הכשרה וידע בתחום הגיל הרך. ניתן לסווג את התכניות ב"יזומה" לתכניות שבהן המנחות הן נשות מקצוע בתחום אוריינות ושפה, כמו במכון לחקר הטיפוח בחינוך (כולל מתנ"ס רמלה הערבי) ובספריית בנימין; ולתכניות הבוחרות במנחות בעלות רקע וניסיון בתחום הגיל הרך ובהנחיית קבוצות (קרן קרב, אשלים ואגייק). בחלק מהתכניות, כאמור, נעשו שינויים בכוח האדם כדי להתאים אותו לצורכי האוכלוסייה ולמטרות התכנית (ר' פרק 3.1 לעיל).

4.2 דפוסי ההכשרה והליווי של הצוות המפעיל¹⁷

הכשרה מקדימה – בהיקף ההכשרה המקדימה הניתנת לצוות המפעיל לפני תחילת התכנית יש שונות בין התכניות: ההכשרה שניתנה בקרב ובאגיק הייתה אינטנסיבית יותר מזו שניתנה בתכניות האחרות. 42% מחברי הצוות המפעיל בכל התכניות דיווחו בשנה הראשונה כי הם השתתפו בהכשרה המקדימה של אוריינות משפחה שסופקה על ידי הארגון המפעיל. נוסף על כך, הסתמכו בארגונים על ידע ועל ניסיון קודמים של המפעילים בעבודה עם הגיל הרך או בתחום האוריינות.

הדרכה – בשנה הראשונה ציינו שני שלישים מהמשיבים כי הם קיבלו הדרכה כלשהי וייעוץ ממומחים. בשנה השלישית דווח על דפוסי הדרכה וליווי שונים בין התכניות: החל בהדרכה שוטפת (קרן קרב, אגיק ומתנ"ס רמלה הערבי) וכלה בסדנאות ובהשתלמויות-העשרה בסוגיות ספציפיות (ספריית בנימין, המכון לחקר הטיפוח בחינוך ואשלים, שבה התקיימו השתלמויות על בסיס מקומי). מאחר שבספריית בנימין היה כוח האדם מצומצם, ניתנה הדרכה לפי הצורך כחלק מהליווי השוטף.

תמיכה וליווי שוטף – בכל התכניות דווח על ליווי מטעם רכו התכנית או מטעם המנהלה. מרבית אנשי הצוות דיווחו כי הליווי לא היה מובנה פורמלית אלא ניתן על פי צורך. בקרב קרב דווח על ליווי קבוע ומובנה, שכלל עדכונים, משוב ודיונים על סוגיות שעולות במהלך הפעלת התכנית ועל דרכי היישום של התכניות.

לסיכום, לא חלו שינויים רבים בדפוסי ההכשרה והליווי במשך שנות הפעלה. ניתן לראות כי ההבדלים ברקע המקצועי הכתיבו את אופי ההכשרה והליווי. נמצא כי התכניות שהתבססו על כוח אדם בעל רקע בתחום השפה והאוריינות לא הקצו משאבים להכשרה מקדימה וכי היקף כוח האדם בתכנית השפיע על אופי ההכשרה והליווי. התכניות שבהן עבדה מנחה או מפעילה אחת ויתרו על השתלמויות מרוכזות אך הדגישו ליווי שוטף והדרכה אישית.

שביעות רצון מדפוסי ההכשרה והליווי וצורכי הכשרה נוספים – הצוות המפעיל הביע שביעות רצון מהליווי ומהמענה שקיבל לצרכיו. עם זאת, כוח האדם, גם ברמת המטה וגם ברמת השטח, העלה את הצורך בהכשרה ממוקדת ו/או מעמיקה יותר בתחומי אוריינות והתפתחות שפה וכן בדרכי הפעלה של תכניות אוריינות להורים ולילדים בגיל הרך. חשיבות הכשרת הצוותים צוינה במסגרת לימוד העמיתים ודווחה בדוח המחקר של המכון לחקר הטיפוח בחינוך (טולצ'ינסקי וסטבנס, 2010), וכן נדונה במפגש שנערך בין מנהלי התכניות במארכס 2011.

5. מאפייני אוכלוסיית התכניות

בפרק זה נבחנים מאפייני המשתתפים בתכנית על פי השאלונים שמילאו ההורים. מאחר שלרוב השתתפו בקבוצות אימהות ולא אבות, הממצאים מהשאלונים יוצגו בלשון נקבה.

¹⁷ המידע התקבל משני מקורות: שאלון למילוי עצמי לצוות המפעיל (N=24) ומהראיונות פנים אל פנים שנערכו עם 17 מפעילים.

5.1 מאפיינים סוציו-דמוגרפיים

קבוצות אוכלוסייה – 39% מהאימהות שמילאו את השאלון הן יהודיות ו-61% ערביות.

מגדר – כפי שניתן לראות מלוח 5, כמעט כל המשתתפים הם נשים (99%); רק שני אבות השתתפו בתכנית. ב"קול קורא" הציגה הפדרציה את החשיבות שבשיתוף האבות בתכנית, כדי לחזק את מעורבותם בחיי ילדיהם. אולם מנהלי התכניות דיווחו על קושי לגייס אבות לתכנית מכיוון שנושא האוריינות נתפס כאחריותה של האם, כפי שמציינת אחת המנהלות:

"כמעט בלתי אפשרי לגייס אבות... למדנו באופן מובהק שכל מעשה האוריינות נתפס כמעשה נשי. זה חלק מהאימהות, לספר סיפור, במיוחד מתוך ספר, לשחק... טיפוח השיח בבית, איך מתנהלת השיחה בבית, זו אחריות האימא. קשה לגייס אבות כי אין להם נוכחות שם".

גם סיבות טכניות מנעו את האבות מלהשתתף בתכנית, מאחר שלעתים במועד המפגשים הם עדיין היו בעבודה.

גיל – רוב המשתתפות (67%) היו אימהות צעירות עד גיל 35: כמחציתן בנות 26-35 ו-19% מהן מתחת לגיל 26; הגיל הממוצע היה 32. הבדלים מובהקים סטטיסטית נמצאו לפי מגזר: הגיל הממוצע של המשתתפות הערביות נמוך יותר מזה של היהודיות (30.5 לעומת 34, בהתאמה).

ארץ לידה – 17% מהאימהות במגזר היהודי עלו לישראל (15 אימהות), כמחצית מהן עלו מאתיופיה. מרביתן חיות בישראל 12 שנה לפחות.

מאפיינים משפחתיים – בקרב שני המגזרים, היהודי והערבי, כמעט 90% מהמשיבות היו נשואות. לשני שלישים מהן היו עד שלושה ילדים. לכשליש מהמשפחות (34%) היו ארבעה ילדים לפחות; דבר המאפיין משפחות מרקע חברתי-כלכלי נמוך. אחוז זה גבוה לעומת שיעור משפחות אלה בישראל (16.5%).¹⁸ נמצא אחוז גבוה פי ארבעה של משפחות מרובות ילדים בקרב המשפחות הערביות לעומת היהודיות (50% לעומת 12%).

בחינה של מספר הילדים במשפחות מגיל לידה עד שלוש העלתה כי ל-50% מהמשפחות ילד אחד עד גיל 3 ולרבע מהמשפחות 2 ילדים בגילים אלה. זאת בניגוד להשערה כי לכל המשפחות יהיה לפחות ילד אחד בטווח גיל זה. הרבה מהמשפחות האלה השתייכו לקהילה הבדווית המשתתפת בתכנית של אגייק, שבה נכללות גם נשים צעירות שטרם הקימו משפחה וכן סבתות. 40% מהילדים אינם נמצאים במסגרת חינוכית מחוץ לבית במהלך היום אלא מטופלים בבית על ידי האם או על ידי בן משפחה אחר. אחוז זה גבוה יותר במשפחות הערביות לעומת היהודיות (58% לעומת 22% בהתאמה).

¹⁸ הודעה לעיתונות, 2.2.2011, נתונים לרגל יום המשפחה. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

לוח 5: מאפיינים חברתיים-כלכליים של האימהות, לפי מגזר # (%)

מגדר – נקבה	סך הכול (N=223)	יהודי (N=86)	ערבי (N=137)
גיל	**99	98	100
25-17	**100	100	100
35-26	19	8	26
36 ומעלה	48	48	48
-גיל ממוצע	33	44	26
ארץ לידה – ישראל	**32	34.2	30.5
מצב משפחתי – נשואה	**93	83	99
מס' ילדים במשפחה [^]	87	88	86
3-0	100	100	100
5-4	**66	88	50
6 ומעלה	18	8	25
-מס' ילדים ממוצע	16	4	25
מסגרת של ילד עד גיל 3	*3.5	2.5	4.25
בבית	100	100	100
במסגרת	40	22	58
	60	78	42

מקור המידע: שאלון הורים (שנה שלישית).

אימהות יהודיות השתתפו בתכנית של אשלים, ספריית בנימין והמכון לחקר הטיפול בחינוך; אימהות ערביות הן חלק מהתכניות של קרן קרב, אגיק ומתנ"ס רמלה הערבי.

* הבדלים מובהקים לפי χ^2 , $p < 0.05$; ** הבדלים מובהקים לפי χ^2 , $p < 0.01$.
[^] טווח מספר הילדים במשפחה בקרב היהודים הוא 1-7, ובקרב הערבים 1-15.

5.2 מאפייני השכלה ותעסוקה

רמת ההשכלה של האימהות – האימהות היהודיות והערביות דיווחו על רמת השכלה נמוכה, אך רמת השכלתן של היהודיות הייתה גבוהה יותר מזו של הערביות. 44% מהאימהות במגזר הערבי דיווחו שלא למדו כלל או שסיימו בי"ס יסודי (8 שנות לימוד) לעומת 8% בקרב האימהות היהודיות שדיווחו כך. בקרב האימהות היהודיות ניתן למצוא אחוז גבוה יותר של אימהות בעלות תעודת מקצוע או בעלות תואר אקדמי (42% לעומת 11% בקרב הערביות).

השכלתן של משתתפות התכניות בשנה השלישית נמוכה יותר מהשכלתן של האימהות שהשתתפו בתכנית בשנה הראשונה. ארבעים אחוזים מהמשתתפות בשנה הראשונה סיימו תיכון עיוני וכשליש (34%) הן בעלות תואר ממכללה או מאוניברסיטה. רק 27% ממשתתפות השנה השלישית סיימו את לימודיהן בתיכון עיוני ו-23% בלבד סיימו לימודי מקצוע או קיבלו תואר אקדמי.

לוח 6: רמת השכלה של האימהות, לפי מגזר (%)

מוסד הלימודים האחרון שבו למדה	סך הכול (N=223)	יהודי (N=86)	ערבי (N=137)
סך הכול	**100	100	100
לא למדה כלל	6	0	10
בי"ס יסודי	25	9	35
תיכון מקצועי	19	24	15
תיכון עיוני	27	25	29
לימודי מקצוע ^א	12	17	9
מכללה/אוניברסיטה (תואר אקדמי)	11	25	2

מקור המידע: שאלון הורים (שנה שלישית).
 ** הבדלים מובהקים לפי χ^2 , $p < 0.01$.
^א מכללה או סמינר למורים.

מאפיינים תעסוקתיים – 72% מהמשתתפות היהודיות השתייכו לשוק העבודה, מרביתן עבדו במשרה מלאה (70%), והשאר במשרה חלקית (30%). לעומת זאת, רק 16% מהמשתתפות באוכלוסייה הערבית דיווחו כי הן עובדות בשכר – מעטות מתוכן במשרה מלאה (31%) והיתר במשרה חלקית (69%). נמצא כי בקרב כחמישית מהמשפחות (18%) אין מפרנס כלל. תופעה זו שכיחה הרבה יותר בקרב המשפחות הערביות (28% אצל הערבים לעומת 2% בקרב היהודים).

האימהות התבקשו לדווח גם האם הכנסות המשפחה מספיקות לצרכיה. 36% מכלל המשיבות ציינו כי הכנסותיהן "לא כל כך מספיקות" או "אינן מספיקות כלל".

לוח 7: מאפיינים תעסוקתיים של המשפחה ושל ההכנסה ("אינה מספיקה כלל" או "לא כל כך מספיקה"), לפי מגזר (%)

אם עובדת	סך הכול (N=223)	יהודי (N=86)	ערבי (N=137)
כן	**38	72	16
בן הזוג עובד	**78	90	72
אין מפרנס במשפחה	**18	2	28
ההכנסות "אינן מספיקות כלל או "לא כל כך מספיקות"	36	44	31

מקור המידע: שאלון הורים (שנה שלישית).
 ** הבדלים מובהקים לפי χ^2 , $p < 0.01$.

5.3 כישורי שפה

האימהות התבקשו להעריך את רמת שליטתן בדיבור, בקריאה ובכתיבה בעברית, ובמקרים רלוונטיים גם בשפת-האם שלהן. בדומה לשנה הראשונה, כמעט כל (97%) דוברות העברית בשנה השלישית דיווחו על כישורי שפה טובים או טובים מאוד בכל התחומים.

לוח 8 מציג את הערכתן של האימהות ששפת-האם שלהן אינה עברית לגבי מידת שליטתן בשפת-האם ובעברית. חשוב לציין שקבוצה זו כוללת בעיקר אימהות ערביות (89%). כ-60% מהאימהות ששפת-האם שלהן אינה עברית העריכו את רמת הדיבור, הקריאה והכתיבה שלהן בעברית כ"טובה" או

"טובה מאוד". בנוגע לשפת-אם, 73% מהאימהות הערביות דיווחו כי רמת הקריאה שלהן היא "טובה" או "טובה מאוד", ו-71% דיווחו על רמת כתיבה "טובה" או "טובה מאוד".

בשנה השלישית דיווחו אחוזים נמוכים יותר של אימהות (הבדל של כ-20 נקודות אחוז) על כישורי שפה גבוהים בשפה העברית ובשפת-אם. בהתחשב בכך שמדובר בתכנית אוריינות, ממצאים אלה יכולים להצביע על התאמה טובה יותר בין תשומות התכנית לצרכים של אוכלוסיית המשתתפים.

לוח 8: כישורי שפה (שליטה טובה בעברית ובשפת-אם) של אימהות שהעברית אינה שפת-האם שלהן, לפי מגזר^א (%)

עברי (N=123)	יהודי (N=15)	סך הכול (N=137)	עברית
50	93	**55	דיבור
55	80	58	קריאה
56	73	58	כתיבה
			שפת-אם
73	-	-	קריאה
71	-	-	כתיבה

מקור המידע: שאלון הורים (שנה שלישית).

^א ענו שהשליטה שלהן בשפת-האם ובעברית "טובה" או "טובה מאוד".

** הבדלים מובהקים לפי χ^2 , $p < 0.01$.

לסיכום, מאפייני המשתתפות מעידים על התאמה טובה יותר עם הזמן לאוכלוסיית היעד. בשנה הראשונה נמצא כי אף על פי שהתכניות בחרו לפעול באזורים מעוטי יכולת, בפועל האוכלוסייה שהגיעה לתכנית הייתה חזקה יחסית מבחינת מאפייני תעסוקה, רמת השכלה ושליטה בשפת-אם. בשנה השלישית ניכר כי המשתתפים השתייכו לקבוצת אוכלוסייה מרקע חברתי-כלכלי נמוך יותר, רמת השכלה נמוכה יותר ומיומנויות אורייניות נמוכות יותר.

6. שביעות רצון המשתתפים, נקודות חוזק של התכנית וקשיים בהפעלה

6.1 שביעות רצון המשתתפים מהפעילות בקבוצה

הממצאים בחלק זה התקבלו משאלון הורים ומקבוצות המיקוד.

שביעות רצון האימהות מהתכנית

מספר המשתתפים – האימהות הביעו שביעות רצון מגודל הקבוצה, אך נמצאו הבדלים קטנים לפי מגזר: 16% מהאימהות היהודיות דיווחו על מספר משתתפים מועט מדי, ולעומת זאת, בקרב הערבים אחוז דומה (17%) דיווחו על מספר משתתפים גבוה מדי.

מספר המפגשים ומשך הזמן שלהם – שביעות רצון גבוהה נרשמה ממספר המפגשים וממשך הזמן שלהם. גם כאן ניתן להבחין בהבדל מעניין בדיווח בין המגזר היהודי לערבי: כרבע מהאימהות היהודיות (23%) דיווחו כי מספר המפגשים היה מועט מדי, ולעומתן 27% מהערביות ציינו כי הוא היה

רב מדי. מלבד זאת, כחמישית מהאימהות במגזר הערבי ציינו כי משך המפגש היה ארוך מדי. יש לציין כי התכניות במגזר הערבי הן ברובן להורים בלבד ונמשכות כשעתיים.

לוח 9: שביעות רצון ממתכונת הפעילות הקבוצתית וממספר המשתתפים בה, לפי מגזר (%)

ערבי (N=137)	יהודי (N=86)	סך הכול (N=223)	
100	100	**100	מס' ההורים בקבוצה
4	16	8	מעט מדי
79	83	81	מתאים
17	1	11	יותר מדי
100	100	**100	מס' המפגשים
5	23	13	מעט מדי
68	76	71	מתאים
27	1	16	יותר מדי
100	100	**100	משך זמן המפגש
3	5	4	מעט מדי
78	95	85	מתאים
19	0	11	יותר מדי

מקור המידע: שאלון הורים (שנה שלישית).
** הבדלים מובהקים לפי χ^2 , $p < 0.01$.

האווירה במפגש – מדיווח האימהות עולה כי האווירה במפגש הייתה נעימה (95%) ושהן חשו בנוח להשתתף בפעילות (96%). גם בקבוצות המיקוד עם ההורים הובעה שביעות רצון רבה מהאווירה במפגשים. אימהות דיווחו על קשר טוב בין חברי הקבוצה ועל אווירה ידידותית וסובלנית.

נגישות מקום המפגש – כ-90% מהאימהות בכל התכניות דיווחו כי היה להן קל להגיע למקום המפגש. אחוז זה אמנם גבוה בשני המגזרים אך יש הבדלים ביניהם: בעוד שבקרב המגזר היהודי 95% הביעו שביעות רצון ממקום המפגש, בקרב המגזר הערבי היה אחוז זה נמוך יותר (86%).

התאמת הפעילות לילדים – אימהות בתכניות להורים וילדים דיווחו כי הפעילויות התאימו לילד (95%). בקבוצות אלה דיווחו אימהות שהן הרגישו חופשיות לשחק, לפעול ולהתנסות. אחת האימהות ציינה: "יש כאן גישה אחרת של יצירה חופשית לילד, לא משנה אם הוא מצייר מחוץ לקו, העיקר שהילד עשה".

שביעות רצון מצוות התכנית – המשתתפות הביעו שביעות רצון גבוהה מהצוות המפעיל והסכימו "במידה רבה" או "במידה רבה מאוד" כי הבינו את החומר הנלמד במסגרת הקבוצה (98%) וכי יחסי המדריכה עם הקבוצה היו טובים "במידה רבה" או "במידה רבה מאוד" (99%). בקבוצות המיקוד הרבו האימהות לשבח את המדריכות על הנעימות, הסובלנות והאכפתיות כלפי הקבוצה ומשתתפיה, תוך שימוש במונחים כמו "אחות" ו"חברה למשפחות". כמו כן שיבחו האימהות את המקצועיות ואת הידע הרב של הצוות ודיווחו כי הן יכלו להתייעץ אתם כשהיו להם קשיים או התלבטויות בנושאים שונים הקשורים לחוויותיהן בגידול הילדים, למשל, התפתחות הילד ובפרט התפתחות שפה.

לוח 10: שביעות רצון מהתכנית, לפי מגזר (%)

ערבי (N=137)	יהודי (N=86)	סך הכול (N=223)	
			"במידה רבה" או "רבה מאוד"
93	99	95	"האווירה בקבוצה הייתה נעימה"
94	100	*96	"הרגשתי נוח להשתתף בפעילות"
86	95	*89	"היה לי קל להגיע למקום המפגש"
-	95	-	"הפעילויות התאימו לילד/ה שלי"
97	100	98	"המידע שלמדתי היה מובן לי"
98	100	99	"היחסים בין המדריכה לקבוצה היו טובים"
98	100	99	"נהנית להשתתף במפגשים"

מקור המידע: שאלון הורים (שנה שלישית).

* הבדלים מובהקים לפי χ^2 , $p < 0.05$.

שביעות רצון הצוות החינוכי במסגרות הגיל הרך מהתכנית

בדומה לאימהות, גם משתתפות הצוות החינוכי במסגרות הגיל הרך דיווחו על שביעות רצון מהתכנית ומנושאייה. משתתפות בקבוצה שפעלה בתכנית של ספריית בנימין ציינו כי התכנית הייתה המקור העיקרי להכשרה מקצועית. הן גם דיווחו כי התכנים הותאמו לצרכים, לקשיים ולאילוצים הקיימים במשפחתוננים. המשתתפות העריכו את אווירת הלמידה ואת ההזדמנות שקיבלו להחליף רעיונות ומידע עם עמיתים. הן הביעו שביעות רצון ממקצועיות הצוות, מהמומחיות שלו בנושא ומהנכונות שגילו המנחות לענות לשאלותיהן ולסייע להן בפתרון קשיים ודילמות שהועלו בקבוצה. כך לדברי אחת מהמשתתפות: "אף אחד לא עזב את המפגשים עד שהתשובות ניתנו".

בנוגע למתכונת התכנית דווח על קושי הקשור לשעות הפעילות. המשתתפות בקבוצות של הצוות החינוכי, מטעם המכון לחקר הטיפול בחינוך, ציינו כי המפגשים נערכו לרוב מיד לאחר שעות העבודה, בשעה שכבר היו עייפות מאוד. באחת הקבוצות, שתדירות המפגשים שלה הייתה פעם בשבועיים, דווח כי התדירות הנמוכה יחסית הקשתה לשמור על ההמשכיות בין הנושאים שהועלו במפגשים ובין יישומם בפועל.

שביעות רצון מהפעילות הביתית בתכנית של קרן קרב

בשלב הראשון של ההערכה ציינו מנהלי התכנית שהם התקשו לשכנע אימהות לקיים את הפעילות בביתן. בשנה השלישית עדיין ציינו אימהות את הקושי שחוו בהכנסת מדריכה הביתה. הסיבות שהועלו היו בין השאר חשש שמדובר ברשויות ("חששתי שזה משרד הרווחה או מביטוח לאומי"); חוסר הבנה וביקורת מצד הסביבה הקרובה ("יש נשים שאומרות 'למה את משתתפת בתכנית? את לא צריכה מישהו שידריך אותך איך לדבר עם הילד שלך'"); הסטיגמה הכרוכה בביקורי בית ("אנשים חושבים שאם מישהו מגיע אלייך הביתה סימן שיש בעיה, שמהו לא בסדר אצלך. יש סטיגמה"). בהצעות לשיפור התכנית הן ציינו את הצורך בהפצה נרחבת יותר של התכנית ואת פרסומה, בין היתר כדי להפיג את הסטיגמה.

עם זאת, לאחר התנסות הביעו האימהות שביעות רצון רבה מהמפגשים בבית אשר חסכו מהן את הצורך "לארגן את כולם לצאת למפגש". מהשאלון עלה כי כמעט לכל המשתתפות היה נוח "במידה

רבה" או "במידה רבה מאוד" שהמדריכה הגיעה אליהן הביתה והן דיווחו שהמפגש בבית "אפשר להתאים את הפעילות לחפצים שיש לי בבית". אימהות שיבחו את המדריכה הביתית, את האווירה הנעימה שהיא יצרה במפגש, את נינוחותה ואת מקצועיותה. כמעט כל האימהות דיווחו כי היחסים עם המדריכה היו טובים "במידה רבה" או "במידה רבה מאוד", שהן הרגישו נוח להתייעץ איתה ושהמידע שקיבלו היה מובן להן. הן גם הביעו אמון במדריכה ובשיקול דעתה. כך לדברי אחת האימהות: "זו תכנית סודית לאימהות, לכל משפחה יש את הסודות שלה. המדריכה יודעת לשמור על פרטיות של האימא, של המשפחה, אנחנו מרגישות פתוח לדבר. היא כמו פסיכולוג, יש סודיות".

6.2 נקודות החוזק של התכנית

מנהלי התכניות והצוות המפעיל דיווחו על נקודות חוזק ועל אסטרטגיות ייחודיות הקיימות בתכנית:

התאמה תרבותית – אחת ההנחות שנוסחו בלימוד העמיתים היא החשיבות של התאמת התכנים לרקע התרבותי של אוכלוסיית היעד. מנהלי התכנית ציינו את המאמצים שנעשו בעניין זה. בספריית בנימין, למשל, שבה עובדים עם אוכלוסייה חרדית, ציינו את הבחירה בספרי ילדים מופרים ומקובלים על הקהילה החרדית וכן את השימוש בספרות ילדים פופולרית, תוך שימוש במונחים מתאימים לקהילה ותוך התאמתן של מפעילות התכנית לאוכלוסייה. בתכניות המופעלות במגזר הערבי הובא בחשבון נושא הדיגלוסיה בשפה הערבית (מצב לשוני שבו מתקיים פער בין השפה הכתובה, ה"ספרותית" לבין השפה המדוברת) וההורים הונחו כיצד להתמודד עם תופעה זו בקריאת סיפורים לילדיהם (למשל, הומלץ להם לקרוא את הסיפור בשפה הספרותית ולהסביר לילד את משמעות המילים אם הוא שואל). כמו כן, בגלל מחסור בסיפורים בשפה הערבית וכן בשל התופעה של אימהות המתקשות בקריאה ובכתיבה, דווח גם על שימוש בספרים בשפות זרות – תוך הנחיה להשתמש בתמונות ולהמציא סיפור. באגייק, המופעלת בחברה הבדווית, נבנתה ערכה של מערכי פעילות שנכתבה בניב המקומי והתבססה על סצנות יום-יומיות ועל פעולות המוכרות מחיי המשפחה הבדווית, לרבות חגים ומועדים.

שימוש יעיל במשאבים של הארגון – כאמור, חלק מהתכניות פעלו במסגרת מערך שירותים רחב יותר (אשלים, קרן קרב). עובדה זו אפשרה להם להזרים משאבים ארגוניים קיימים לצורכיהן, בלי שיידרשו לבנות תשתיות חדשות יש מאין. אופן פעולה זה אף סיפק לתכניות מאגר מועמדים לתכניות מתוך המשתתפים בתכניות אחרות בארגון.

ניצול תשתיות קיימות – אשלים, ספריית בנימין ומתנ"ס רמלה הערבי מפעילים את התכנית במבנה קיים בקהילה. תכניות אלה משתמשות במבנים קהילתיים קיימים, למשל, משחקיות, ספריות ציבוריות ומתנ"סים. בחירה זו מעוררת את מודעותם של התושבים לתכנית ומאפשרת למנוע את הסטיגמה הכרוכה בהגעה לשירותים טיפוליים. כמו כן, בספריית בנימין ציינו את היתרון בהגעה לספרייה, כי זה מסייע לפיתוח תרבות הקריאה, ובמתנ"ס רמלה הערבי הדגישו את היתרון של המתנ"ס בשיווק התכנית ובהפצתה. המכון לחקר הטיפוח בחינוך דיווח כי הפעלת התכנית במעונות ובגנים ושילוב העבודה עם הורים ועם מטפלות מאותו מעון חיזקו את "החיבור הטבעי" ביניהם ואפשרו להנחיל את הידע בקרב האחראים לטיפול בילד בבית ובמעון.

יתרונות כלכליים – כמה ממנהלי התכניות ציינו כי בזכות היקף כוח האדם המצומצם והשימוש בתשתיות קיימות עלותו של כל משתתף בתכניות הייתה נמוכה. מודל יעיל זה של עבודה אפשר למספר גדול יותר של הורים וילדים להשתתף בפעילויות.

מפגשים ביתיים – בתכנית של קרן קרב המפגשים נערכים בעיקר בבתי המשתתפים. מלבד השימוש באסטרטגיה של עבודה פרטנית, אפשר אופן פעולה זה לפעול בסביבה מוכרת. מנהלת התכנית אף ציינה כי הסביבה הביתית היא המקום הטבעי לילד ועל כן קל יותר ליצור בה קשר אינטימי עם ההורה המטפל.

6.3 קשיים בהפעלת התכניות

להלן יוצגו הקשיים על פי דיווחם של מנהלי התכנית ושל המפעילים בנוגע ליישום התכנית:

קשיים בשיווק התכנית – מנהלי התכניות דיווחו כי הורים תופסים את המונח אוריינות כהכנה לקריאה וכתובה ותוהים על נחיצותו בשלב כה מוקדם של התפתחות ילדיהם. צוין כי לעתים היה קשה לשנות תפיסה זו ולהסביר את הרלוונטיות של הנושא לילדים בגילים רכים כל כך. אחת המנהלות מתארת: *"אני לא אוהבת להשתמש במונח אוריינות... זה גולש לכיוון קריאה, כתיבה, שפה כתובה והורים לא מתחברים לזה בגילים הללו".* מנהלת אחרת ציינה אף היא: *"צריכים כל הזמן להסביר שאוריינות מתחילה ביום שתינוק נולד. זה לא במודעות. השם עצמו הוא בעייתי כי עולה ממנו הכנה לכיתה א' ופחות אינטראקציות לקידום שפה".*

סוגיה זו של שיווק התכנית צוינה גם על ידי מקצת מהאימהות שדיווחו כי היא שווקה להם כתכנית להורות. העובדה שהתכנית לא תמיד תאמה את ציפיות ההורים יצרה לעתים מתח בין רצונם במידע כללי יותר ובין תכניה הספציפיים של התכנית. באחת מקבוצות המיקוד צוין הקושי של המנחה להתמקד בנושא האוריינות בגלל דרישת האימהות לקבל מענה לקשיים שהן חוות בגידול ילדיהן. כך לדברי אחת האימהות בקבוצה:

"היא [המנחה] כל פעם מנסה לבוא עם משהו... מגיעה עם ספרים שהיא רוצה להמליץ אבל אנחנו מספרות לה את הבעיות שלנו והיא מייעצת... אנחנו לא מספיקים להגיע למה שהיא תכננה כי באמת לכולנו יש הרבה בעיות".

מדיווח האימהות עלה שלמרות שביעות רצון הגבוהה מהתכנית ועל אף תחושתן כי היא אכן תרמה להן, חלקן חשו שעדיין יש נושאים דחופים יותר שבנוגע להם הן רצו להתייעץ. לכן, כשנשאלו כיצד היו משפרות את התכנית, ציינו כמה מהן התמקדות בכישורי הורות בכלל ולא רק במיומנויות הקשורות לאוריינות.

קשיים בגיוס משתתפים ובמניעת נשירה – למרות הגידול במספר המשתתפים בין השנה הראשונה להפעלה לשנה השלישית, עדיין נותרו קשיים בגיוס משתתפים. קושי זה בולט במיוחד בתכניות המיועדות להורים בלבד. אימהות דיווחו שהתחייבויות אחרות והצורך לדאוג לשמרטף שישמור על הילדים מקשים עליהן להגיע.

קשיים אלה השפיעו גם על הניסיון למנוע עזיבת משתתפים (סך הכול עזבו 9% מכלל המשתתפים בתכניות). ממוצע הנושרים בכלל התכניות היה 15%. בתכניות מסוימות הנשירה הייתה קשורה בגורמים חיצוניים, כמו חגים וחופשות. כך, בספריית בנימין דווה על ירידה חדה בנוכחות במפגשים סביב חג הפסח; באחת הקבוצות של אשלים ובקבוצה של מתנ"ס רמלה הערבי הנשירה התרחשה לקראת חודש יולי. במתנ"ס רמלה הערבי דווה אף על התפרקות של אחת הקבוצות לאחר מספר מפגשים בגלל נוכחות דלה מאוד של משתתפים. בתכניות של אגייק ושל קרן קרב דווה על שיעורי נשירה נמוכים מאוד (ייתכן כי באגייק הסיבה לכך היא רישום לא מסודר של נוכחות האימהות במפגשים).

הצוות המפעיל דיווח על אסטרטגיות לקדם נוכחות מלאה במפגשים כמו תזכורות טלפוניות, הסדרת תחבורה (הסעות) למקום המפגש, וכן מתן תמריצים בצורת ספרים או משחקים להורים המתמידים בתכנית.

לוח 11: התפלגות מסיימים ונושרים, לפי תכנית*

מתנ"ס	המכון לחקר		ספריית		סך הכול	מסיימים (N)
	רמלה הערבי	אגייק	הטיפוח בחינוך	קרן קרב		
10	145	30	33	19	63	300
23	1	17	3	30	16	9

* על פי רשימות שניתנו לנו בתחילת הפעילות ודיווח המפעילים לקראת סוף הפעילות.

העדר הכשרה מתאימה בנושא עידוד יישום התכנים בבית – כפי שעלה בפרק 4 על הכשרת הצוות המפעיל, מנהלי התכניות והצוות המפעיל רצו לקבל הכשרה כדי שיוכלו להעביר את המידע הניתן להורים בקבוצות גם בבתי המשפחות. צורך זה צוין במיוחד בתכניות שבהן לצוות המפעיל אין רקע בתחום של שפה ואוריינות, ועל כן קיימת בין אנשיו שונות רבה בתפיסת האוריינות לגיל הרך (לפירוט, ר' פרק 4 לעיל).

קשיים במיקוד התכנים בטווח הגילים של התכנית – אימהות ומטפלות דיווחו כי לא קיבלו די כלים לעבודה עם תינוקות עד גיל 18 חודשים. לטענתן, התכנים במפגשים הותאמו יותר לגילים הבוגרים יותר (שנתיים-שלוש) והרלוונטיות שלהם לתינוקות הייתה מוגבלת. אחת המטפלות סיפרה:

"אנחנו שעובדות בתינוקיה לא יכולנו להשתמש בזה, כי הילדים שלנו לא יכולים לספר סיפור, הם לא מדברים... אנחנו מספרות, אבל זה קצת קשה... אנחנו מראות להם תמונות... למעשה לא קיבלתי מענה מספק באמת מה לעשות עם הקטנים".

עוד אמרו המטפלות כי בשל הדאגה המתמדת לספק את צרכיהם הבסיסיים של הילדים, לא הובא בחשבון אופי העבודה עם תינוקות, המקשה להתמקד ביישום הידע. לדברי האימהות, אי התאמה זו של התכנית התעצמה עוד בגלל השתתפותם של ילדים בוגרים יותר במפגשים. כפי שצוין לעיל, למרות הגבלת הגיל שהוגדרה בתכנית, בתכניות מסוימות הותר לילדים מעל גיל 3 להשתתף בפעילות כדי להקל על אימהות להשתתף במפגש בלי שיזדקקו לשמרטף. בעקבות כך דווה על צפיפות גדולה במפגשים ועל "השתלטות" הילדים הגדולים על הפעילות. כהצעה לשיפור התכנית העלו אימהות ומטפלות את האפשרות ליצור קבוצות נפרדות לילדים בגילים שונים.

קושי ביצירת תכנית מובנית במסגרת מערך שירותים רחב – כאמור, התכניות שפעלו במבנים קהילתיים השתמשו בתשתית קיימת וזה חיזק את יכולתן לשווק את התכנית. עם זאת, לעתים, בהיותן רכיב נוסף בתכנית או בשירות קיים, הן התקשו להיבדל מתכניות אחרות הפועלות באותה מסגרת מבחינת המטרות והתכנים העיקריים. כך, הורים אשר השתתפו ביותר מתכנית אחת באותו מערך שירותים לא תמיד היו מודעים ליעדיה הספציפיים של התכנית והתקשו להבחין בינה לבין תכניות אחרות. קושי נוסף שעלה הוא שבתכניות מסוימות לא נוצרו קבוצות אורגניות שיש להן תכנית עבודה מובנית ושבועית, כפי שנעשה בתכניות אחרות הפועלות ביוזמה; אלא כל הורה יכול היה להגיע בשעה הנוחה לו ולהשתלב בפעילות. שיטה זו הקשתה לגבש את הקבוצה וליצור תהליך למידה מובנה. יתרה מכך, נושא זה השפיע על המאמצים לברר את מספר המשתתפים המדויק בכל תכנית.

7. תרומות התכנית בעיני המשתתפים

בחלק זה מוצגות תרומות התכנית בעיני המשתתפים. המידע התקבל באמצעות השאלון להורים ובאמצעות קבוצות המיקוד עם ההורים ועם הצוות החינוכי. כל התרומות שעליהן דיווחו האימהות והמטפלות עלו בקנה אחד עם התרומות שצינו מנהלי התכנית והצוות המפעיל.

הבנה/מודעות לחשיבות אוריינות והעשרת שפה – אימהות בקבוצות המיקוד דיווחו כי הודות לתכנית הן מודעות יותר לחשיבות האינטראקציה והשיחה עם הילד כדרך להעשיר את שפתו. הן סיפרו שגם בעבר קראו סיפורים ושרו עם הילדים, אבל זה נעשה כפעולה "טבעית", בלי להבין כיצד זה יכול לסייע להתפתחותו של הילד. חלק מהאימהות שהשתתפו בקבוצת המיקוד באגיק אמרו כי הטילו ספק בחשיבות השיחה עם ילדים קטנים מאוד, כי חשבו שהם אינם מבינים, אבל בעקבות התכנית הן הבינו את חשיבות האינטראקציה עם הילד. האימהות ציינו שהדרך לשכנע בחשיבות נושא האוריינות והעשרת השפה הייתה ההדגשה של מנחות התכנית את השפעתם של נושאים אלה על התפתחותם של ילדיהן בעתיד. כפי שצינו אחת האימהות:

"היא (המנחה) תמיד אומרת את שורת המחץ, שבלי שפה נכונה אף אחד לא מצליח. שזה הבסיס להצלחה – אוצר מילים עשיר. העשרה של הילדים שלנו היא המפתח להצלחה".

גם המטפלות ציינו שהתכנית העלתה את מודעותן לנושא האוריינות והעשרת שפה והעצימה את חשיבותו בעיניהן, גם אם פעולות אורייניות שונות נעשו גם בעבר. כפי שמצינו אחת מהמטפלות:

"עד היום גם דיברתי עם הילדים, אבל עכשיו כשאני מבינה כמה זה תורם להם להתפתחות השפה אז קל לי יותר לעשות זאת. זה היה קצת קשה לדבר אל ילדים שלא עונים לי ... עכשיו זה יותר קל לי, כי אני מבינה את התרומה לטווח הקרוב והארוך".

רכישת ידע – כ-90% מהאימהות בכל התכניות דיווחו כי למדו כיצד להעשיר את שפת הילד, לספר לו סיפור, לשוחח אתו או לשחק אתו (לוח 12). גם בקבוצות המיקוד ציינו אימהות ומטפלות שלמדו כיצד לדבר עם הילד. דיווח כי ידע זה אף עזר לאימהות להתמודד עם קשיים אחרים בהורות.

האימהות והצוות החינוכי אף קיבלו טיפים כיצד עליהם לנהוג וממה עליהן להימנע כדי לקדם אוריינות בקרב ילדים צעירים. כך, למשל, הומלץ להדגיש מילים חשובות, הודגשה החשיבות של

קריאה חוזרת של סיפורים לבקשת הילדים, לבקש מהילדים לספר את הסיפור במילים שלהם ולהימנע מלשאול שאלות לבדיקת הבנת הילד במהלך הקריאה.

לוח 12: קבלת ידע על דרכים לקידום הילד ("במידה רבה/רבה מאוד") על פי דיווח האימהות, לפי מגזר (%)

דרכים לקידום אוריינות הילד	סך הכול (N=223)	יהודי (N=86)	ערבי (N=137)
להעשיר את שפת הילד	**89	83	93
לספר לו סיפור	93	93	93
לשחק אתו	*91	85	95
לנהל אתו שיחה	**95	90	98
לבחור לו ספר קריאה	*88	83	92
לבחור משחק לשחק אתו	**90	79	97
להתמודד עם שתי שפות ^א	-	89	-
להתמודד עם ערבית מדוברת וספרותית מקור המידע: שאלון הורים (שנה שלישית).	-	-	76

* הבדלים מובהקים לפי χ^2 , $p < 0.05$.

** הבדלים מובהקים לפי χ^2 , $p < 0.01$.

^א נשאלו רק הורים שהשפה העיקרית בבית אינה עברית (N=9).

מעניין לציין כי ההורים העריכו גם את העובדה שקידום שפה בקרב ילדים אינו דורש השקעת זמן מיוחדת אלא יכול להיעשות באמצעות פעילויות יום-יומיות ודרך אינטראקציה עם הילד. כמו כן, הם ציינו שקידום שפה אינו כרוך בהוצאות כלכליות כבדות כמו קניית ספרים וצעצועים יקרים. כך לדברי אחת האימהות:

"השכונה הזאת... מבחינות מסוימות, במיוחד כלכלית, המצב לא טוב ויש לזה השלכות בחינוך, נתינה לילדים, חוגים... המנחה הסבירה שכדי להעשיר את הילד, כדי לקדם אותו בשפה, זה לא חייב להיות בכסף... כדי לתת לילד את הדברים הנכונים... בשביל לשבת ולספר סיפור לילד לא צריך כסף. זו נקודה חזקה שהיא נגעה וזה ייאמר לזכותה".

האימהות והצוות החינוכי אף רכשו ידע בנוגע לבחירה של ספרים או משחקים באמצעות המלצות קונקרטריות על ספרים מסוימים ומתוך למידה על שלבי התפתחות הילד. כ-90% מהאימהות דיווחו כי למדו במסגרת התכנית כיצד לבחור ספר או משחק לילדן (לוח 12). כפי שמציינת אחת האימהות: "ילד בגיל 5 הוא לא כמו ילד בגיל 3. לכל ילד יש את התקופה שלו, יש אירועים שונים, וזה בא לידי ביטוי גם במונחים של ספרים ואיך לספר סיפור לילד".

יישום הידע שנרכש בתכנית בבית/במסגרות לגיל הרך – האימהות התבקשו לציין מתוך רשימת פעולות אורייניות האם מאז הצטרפותן לתכנית הן עושות עם הילדים פעולות אלה "הרבה יותר", "מעט יותר" או "אותו דבר או פחות". הרשימה כללה פעילויות אורייניות מובנות כמו קריאה, דקלום או משחק וכן פעילויות הכוללות אינטראקציה ושיחה עם הילד. בין 75% ל-85% מהאימהות דיווחו כי חל שינוי כלשהו (עושים "מעט" או "הרבה יותר" מקודם) בכל תשעת ההיגדים שניתנו (לוח 13).

פעילות אוריינית מובנית – כמחצית מהאימהות דיווחו כי מאז הצטרפותן לתכנית הן עושות "הרבה יותר" פעילויות אורייניות מובנות כגון קריאת ספרים (49%), דקלום שירים ומשחקי ידיים (51%) ומשחק במשחקים או בצעצועים (46%). שליש דיווחו שהן עושות פעילות זו "מעט יותר" ממה שעשו לפני שהשתתפו בתכנית.

לוח 13: שינויים בהיקף הפעילויות עם הילד בעקבות התכנית על פי דיווח האימהות (%)

הרבה יותר	מעט יותר	אותו דבר	
			פעילויות מובנות
48	34	17	"קוראת/מספרת לו סיפורים"
41	37	22	"קוראת/מראה לו מידע כתוב"
49	35	14	"מדקלמת אתו שירים/חרוזים"
46	39	16	"משחקת אתו במשחקים/צעצועים"
			אינטראקציה עם הילד
52	32	16	"מסבירה לו דברים ברמה שהוא יכול להבין"
50	29	22	"מקפידה לענות על שאלותיו"
39	36	26	"מדברת אתו על תכניות טלוויזיה או על קלטות שראה"
32	27	41	"הולכת אתו לספרייה"
48	33	20	"מדברת אתו על כל מיני נושאים"

מקור המידע: שאלון הורים (שנה שלישית).

הורים בקבוצות המיקוד, במיוחד אלו שהיו רגילים לשיר עם ילדיהם ולספר להם סיפורים, ציינו שהם למדו להעריך את חשיבותן של הפעולות האורייניות ה"איכותיות". להורים אלה סייעה התכנית בשדרוג הפעילויות ובעשייתן למשמעותיות יותר עבור הילדים. אימא אחת סיפרה:

"היינו רגילים לקום בבוקר ולשיר שירים, היום אנחנו גם מספרים אותם – משמעות נוספת, מורחבת יותר. מודעים לשירים ולתכנים, זה משהו אחר. דברים שמדברים עליהם זה נכנס למודעות ועושה משהו".

אינטראקציה עם הילד – 94% מהאימהות דיווחו כי התכנית תרמה לתקשורת טובה יותר עם הילד (לוח 15). כמחציתן דיווחו שהן מדברות עם ילדיהן "הרבה יותר" על כל מיני נושאים ושליש דיווחו שהן עושות זאת "מעט יותר". באשר לאיכות האינטראקציה (למשל, "מסביר דברים ברמה שהילד יכול להבין", "מקפיד לענות על כל השאלות שלו"), כמחציתן דיווחו כי הן עושות זאת "הרבה יותר" ו-32% ו-29% בהתאמה דיווחו כי הן עושות זאת "מעט יותר" (לוח 14).

בשנה הראשונה להפעלה דיווחו מרבית המשתתפות (כשני שלישים) על שינוי בתדירות ביצוע פעילויות אורייניות עם הילדים, אולם בניגוד לשנה השלישית, רובן דיווחו כי השינוי היה מועט ("מעט יותר"). בשנה השלישית חלה עלייה ניכרת באחוז האימהות שדיווחו כי הן עושות פעילויות אלה "הרבה יותר" בעקבות השתתפותן בתכנית.

נוסף על כך, כמו בשנה הראשונה להפעלה, דיווחן של האימהות הערביות על תרומות התכנית היה חיובי יותר בכל ההיבטים שנבחנו. ייתכן כי ממצא זה נובע מכך שנקודת הפתיחה שלהן הייתה נמוכה יותר בכל הנוגע לכמות הפעילויות האורייניות שנהגו לעשות עם ילדיהן ולאיכותן.

לוח 14: הרחבת היקף הפעילויות האורייניות עם הילד בעקבות התכנית ("עושה הרבה יותר מאשר לפני התכנית") על פי דיווח האימהות, לפי מגזר (%)

ערבי (N=137)	יהודי (N=86)	סך הכול (N=223)	פעילויות מובנות
58	32	48	"קוראת/מספרת סיפורים"
52	23	41	קוראת/מראה מידע כתוב
56	38	49	מדקלמת שירים/חרוזים
55	31	46	משחקת אתו במשחקים/צעצועים
			אינטראקציה עם הילד
61	38	52	מסבירה לו דברים ברמה שהוא יכול להבין
56	38	50	מקפידה לענות על שאלותיו
			מדברת אתו על תכניות טלוויזיה או על קלטות שראה
46	27	39	הולכת אתו לספרייה
34	26	32	מדברת אתו על כל מיני נושאים
53	39	48	מקור המידע: שאלוני הורים (שנה שלישית).

~ קטגוריות נוספות כללו: "אותו דבר כמו לפני התכנית" ו"מעט יותר מאשר לפני התכנית" (ר' לוח 13).
 ** הבדלים מובהקים לפי χ^2 , $p < 0.01$.

ממצאי ההערכה עולים בקנה אחד עם תפיסת התכנית – שלפיה היא מיועדת למשפחות בעלות רקע חברתי-כלכלי נמוך. נמצא כי כחמישית מהאימהות דיווחו כי לא חל שינוי בהתנהגותן מאז הצטרפותן לתכנית. בדיקה של מאפייניהן העלתה כי מדובר באוכלוסייה חזקה יותר: אימהות עובדות (54% לעומת 38% בקרב כלל המשיבות) ומשכילות (44% סיימו תואר אקדמי לעומת 11% בלבד בקרב סך המשתתפות).

המטפלות ציינו אף הן כי הודות לתכנית, הן התמקדו יותר בפעילויות אורייניות. כמו כן, הן ציינו את העמקת הפעילות סביב הספר, הכוללת יצירה, המחזה של הסיפור וכן מתן אפשרות לילדים לספר את הסיפור בעצמם. אחת המטפלות סיפרה: "זה חידוש בשבילנו כי תמיד אנחנו מקריאים לילדים ופתאום אנחנו מאפשרים לילד לספר, והוא יושב על כיסא ומספר, וילדים אחרים רוצים גם לספר... זה היה שינוי גדול בשבילי".

חלק מהמטפלות דיווחו כי היישום התבטא גם בשימת לב לסביבה הפיזית של הגן. הן למדו כיצד להנגיש את הספרים וליצור "פינת ספר" אטרקטיבית ואף החלו להתייחס לשלטים ולכרזות התלויים על קירות הגן, כפי שמתארת אחת המטפלות: "אנחנו אומרים להם: 'פה כתוב: פורים שמח'. פעם לא היינו אומרים, חשבנו מה, הם לא יודעים לקרוא. היום אנו יודעים שהם מסתכלים, מצלמים את האותיות, זה משהו שלא חשבנו עליו קודם".

הקבוצה כמקור לתמיכה ולייעוץ – כ-90% מהאימהות דיווחו שהמפגש עם אימהות אחרות עזר להן "במידה רבה" או "במידה רבה מאוד" (93% מהאימהות הערביות לעומת 83% מהאימהות היהודיות). 82% דיווחו כי התכנית תרמה להן "במידה רבה" או "במידה רבה מאוד" ברכישת חברים חדשים

(סוגיה זו עלתה בעיקר בקרב אימהות ערביות – 91% לעומת 69% בקרב היהודיות). גם הצוות המפעיל ציין שקבוצות ההורים הפכו למקור המידע ותמיכה.

לוח 15: תרומת התכנית בתחומים נוספים על פי תפיסת האימהות, לפי מגזר (%)

ערבי (N=137)	יהודי (N=86)	סך הכול (N=223)	במידה רבה/ רבה מאוד
99	82	**93	תרומה לביטחון כהורה
98	89	**94	התקשורת עם הילד טובה יותר
93	83	*89	המפגש עם הורים אחרים עזר
81	86	83	אופציה לפעילות לשעות הצהריים
97	82	**91	קבלת מידע בנושא גידול ילדים
95	82	**90	סיוע בהתמודדות עם גידול ילדים
91	69	**82	חברים חדשים

מקור המידע: שאלון הורים (שנה שלישית).

* הבדלים מובהקים לפי χ^2 , $p < 0.05$.

** הבדלים מובהקים לפי χ^2 , $p < 0.01$.

הזדמנות לקבל ייעוץ ממומחה – כ-90% מהאימהות (ר' לוח 15) דיווחו כי קיבלו מידע וסיוע בהתמודדות עם גידול ילדים.

תחושה מוגברת של מסוגלות הורית – 93% מהאימהות דיווחו כי התכנית תרמה לביטחון כהורים "במידה רבה" או "במידה רבה מאוד" (99% מהאימהות הערביות לעומת 82% בקרב היהודיות). תרומה זו צוינה גם בקבוצות המיקוד ודווח כי העזרה, התמיכה והידע שקיבלו בסוגיות שונות הקשורות בגידול ילדיהם תרמה להורות שלהן.

תרומות התכנית לצוות החינוכי בגיל הרך

בדומה לאימהות, גם המטפלות ציינו את הקבוצה כמקור לתמיכה וייעוץ והעריכו את ההזדמנות ללמוד מעמיתיהן למקצוע. כך, למשל, סיפרו על שיתוף בפעילויות אורייניות שנעשו עם הילדים: "הקבוצה התגבשה יותר כי פתאום כולן ראו את הרעיונות אחת של השנייה, וכל אחת הייתה ממש מעיין נובע. עלו דברים מקסימים לגבי איך להשתמש בחומרים ולהפעיל את הילדים". הן ציינו גם את התרומה של התכנית להתמודדות עם קשיים ודילמות העולים בעבודה היום-יומית שלהן במעון. הן גם העריכו את העובדה שהתכנית היוותה הזדמנות בשבילן לקבל יעוץ והדרכה מאנשי מקצוע מנוסים על קשיים שהן חוות, כמו גם באיתור וזיהוי ילדים עם עיכוב התפתחותי. להלן יוצגו התרומות הייחודיות שצוינו על ידי המטפלות:

פיתוח כישורי התבוננות על ילדים – הידע שרכשו בתחום האוריינות והתפתחות הילד העלתה את כישורי ההתבוננות של הצוות החינוכי בגיל הרך ואת הקשב שלהם לילדים. המטפלות ציינו כי הן החלו להסתכל על הילדים ועל דפוסי התנהגותם בהקשר אורייני. למשל, לבחון כיצד הילד מספר לעצמו סיפור בזמן שהוא יושב ומסתכל בספר.

תקשורת טובה יותר עם ההורים – מטפלות ציינו כי רכשו כלים לדרכי תקשורת יעילות עם הורים, כמו עדכונים שוטפים של לוח המודעות על הפעילות בגן, דיווח להורה על תפקוד הילד בגן וכדומה. הן גם למדו על דרכים להסביר להורה כאשר הן מרגישות שיש בעיה בהתפתחות/תפקוד הילד בגן. אחת המטפלות ציינה:

"המנחה אמרה לנו לגלות רגישות כלפי ההורים. לא כל דבר לומר ולהפחיד אותם... לא לתקוף את ההורה... זה מאוד הוסיף שהבנו שצריך לגשת להורים בצורה שווה, הדדית, לא אני מעליכם. שנינו רוצים את טובת הילד".

העצמה מקצועית של המטפלת – תרומה נוספת של רכישת הידע והזמינות של איש מקצוע להתיעצות היא חיזוק של המטפלות ושיפור האינטראקציה שלהן עם ההורים. אחת המטפלות תיארה כיצד התכנית סייעה לה להתמודד עם ילד שנהג למצוץ רוב היום מוצץ ולכן לא דיבר היטב:

"כבר אמרתי לאימא כמה פעמים שמוצץ זה לא טוב אבל לא ידעתי יותר מזה. הודות (לתכנית ולמנחה) ידעתי לומר לה מה המוצץ עושה, שהוא פוגע בלסת, שאין מרחב של הלשון, ולכן הילד לא מדבר טוב. עם הידע הזה שכנעתי את האימא. היה לי יותר ביטחון ויותר כלים, יכולת להסביר".

8. הטמעת התכניות והפצתן

מחזור החיים של תכנית כולל שלושה שלבים: תכנון ופיתוח, יישום וקיימות (sustainability). חוקרים מצאו כי סיכוייה של תכנית להיות בת-קיימא גוברים כאשר שלביה הראשונים יושמו בהצלחה (Barab et al., 1998). שרידותן של תכניות חברתיות נעה על רצף: מהפסקת הפעלתה, דרך המשך הפעלה בתבנית דומה ובאותו ארגון וכלה בהרחבת התכנית או בהפצתה לאוכלוסיות ולמקומות נוספים (סויה, שפירו ואלרן-ברק, 2008; וגם Renihan & Sulimani, 2002, Harvey and Hurworth, 2006; Renihan, 1989, Cohen-Navot and Lavenda, 2003, Bowman et al., 2008, Kaufman & Gidron, 2006, Kalafat & Ryerson, 1999).

כיום, בתום שלוש שנות הפיילוט, נדרשות התכניות הפועלות במסגרת היוזמה לאוריינות משפחה של הפדרציה היהודית של ניו-יורק לשקול את המשך דרכן ולתת דעתן על סוגיית ההטמעה וההפצה. האתגר בקידום התפתחות ואוריינות בגיל הרך, ובפרט מוכנות לבית הספר, הוא אחד הנושאים המטרידים את קובעי המדיניות ואת אנשי המקצוע בישראל. להלן נבחן סוגיה זו באמצעות שלוש קבוצות גורמים (סויה ואחרים, 2008):

1. גורמים הקשורים לתכנית עצמה: בתהליך גיבוש מודל העבודה חלה התקדמות ניכרת, כולל הבהרת המושג "אוריינות משפחה" והאחדת דרכי הפעלתו ויישומו. ההתפתחויות במהלך שנות הפיילוט מעידות כי התכניות נמצאות בשלב מתקדם של יישום: הפעילות הסדירה, העלייה במספר המשתתפים וכן ההתאמה הטובה יותר של המשתתפים בתכניות לאוכלוסיית היעד. כמו כן, נערכו שינויים בתכניות שנועדו להתאים את פעילותן לעקרונות שנוסחו בלימוד העמיתים, דבר המעיד על הגמישות של התכניות ושל הארגונים המפעילים אותן.

2. **גורמים הקשורים לארגון המפעיל:** כבר בשלבי התכנון נבחרו תכניות שבהן פועלים מנגנונים שיכולים לסייע לשרידותן של התכניות ולהמשך הפצתן:

- עצם העובדה שכל התכניות מופעלות על ידי ארגונים המספקים תכניות נוספות.

- העובדה שחלק מהתכניות פועלות במסגרת תכנית כוללת או מערך שירותים רחב יותר ("משחק יחדיו" של אשלים הפועלת במסגרת "מוטב יחדיו" ו"התחלה חדשה", והתכנית של קרן קרב הפועלת במסגרת "התחלה חדשה") מגדילה את הסיכוי להמשך הפצה שלהן. בנוסף, עלה כי תכניות אחרות שאינן חלק מתכנית כוללת שוקלות אף הן לכלול את התכנית בסל תכניות רחבות יותר. בהצעות לחידוש המימון שהוגשו לפדרציה היהודית של ניו-יורק דיווחו המכון לחקר הטיפול בחינוך ואג'יק על כוונתם לכלול את התכנית שלהם בסל התכניות של התכנית הלאומית לילדים ולנוער בסיכון; אשלים ציינו את כוונתם לכלול את התכנית בסל התכניות של "מוטב יחדיו".

לסיכום, נראה כי ה"יוזמה" תרמה משמעותית לפיתוח היכולת הארגונית של הארגונים כגורמי מפתח בתחום האוריינות לגיל הרך וליכולתם לחלוק את הידע שפיתחו בתחום עם אחרים.

3. **צעדים נוספים שמתכננים הארגונים לעשות:** כדי למנף את התכניות וליצור תמיכה בקהילה, דיווחו כמה מהתכניות כי הן מתכננות להפיץ את הידע שצברו ולעורר את המודעות של אנשי מקצוע לחשיבות של נושא אוריינות המשפחה בקרב ילדים בגיל הרך, תוך נקיטת הצעדים הבאים:

♦ השתלמויות והכשרה:

- "אשלים" פיתח תכנית הכשרה מובנית לאוריינות. היא נועדה לרכזים היישוביים של "מוטב יחדיו" ולרכזים במסגרות לגיל הרך, שעליהם מוטל להפיץ את המידע.

- קרן קרב סחי'ן מתכננת לערוך יום עיון בנושא אוריינות לאנשי מקצוע שעובדים בקהילה

♦ **הפקה של חומרים לימודיים על הנושא:** לדברי מנהל התכנית, הערכה שפותחה על ידי אג'יק יכולה לשמש "תקציר" מידע שניתן להפיץ בקרב אנשי מקצוע שעובדים בתכניות הפועלות על ידי הארגונים. מלבד זאת בקרן קרב סחי'ן דווח כי הם כותבים ערכת עבודה לאוריינות משפחה בעברית ובערבית וכי היא תופץ בקרב אנשי המקצוע.

חשוב לציין כי מלבד התכנון להמשיך להכשיר אנשי מקצוע בקהילה, תכניות מסוימות נבנו מלכתחילה באופן שיבטיח את המשך הפצת הידע. באמצעות הכשרת צוותים חינוכיים בגיל הרך, המכון לחקר הטיפול בחינוך, מתנ"ס רמלה הערבי, ספריית בנימין ואג'יק יצרו ערוץ שבאמצעותו הן יכולות להמשיך להפיץ את הידע בקרב הורים וילדים.

לצד הפעולות שכבר נעשו כדי להבטיח את המשך התכניות, זוהו שני ממדים חיוניים לשרידות תכניות שאינם מתקיימים במלואם בתכניות:

מקורות מימון ארוכי טווח ומרובים: אחד התחומים החיוניים ביותר לשרידות של תכנית הוא מציאת מקורות מימון שיתמכו בתכנית בטווח הארוך. כדאי לציין כי פועל יוצא של שיווק יעיל של התכנית הוא מציאת מקורות מימון חיצוניים להפעלה (ראה לעיל).

הגברת מומחיות צוותי התכניות בנושאים הקשורים לתכנית באמצעות הכשרה: אחד הגורמים שהוכחו כמסייעים בשרידות של תכנית הוא פיתוח מומחיות של המנהלים והצוות המפעיל באמצעות הכשרה והדרכה. כאמור, אנשי הצוות קיבלו הדרכה והשתלמויות אולם נמצא כי הן לא היו מספיקות והם חסרים ידע בנושאים הנלמדים בתכניות. צורך זה עלה במיוחד בעקבות גיבוש עקרונות ושיטת עבודה. מאחר שלא כל מפעילי התכניות והעומדים בראשן בעלי רקע באוריינות, בניית הכשרה וחיזוק המומחיות שלהם יהיו צעד נוסף ביישום נכון של הנחות היסוד שגובשו בלימוד העמיתים.

9. כיווני פעולה

בין השנה הראשונה לשלישית הוקם פורום של לימוד עמיתים ובו גובשה הגישה ודרכי עבודה משותפות בתכניות היוזמה לאוריינות משפחה. בשנה השלישית כללה "היוזמה" מעל 300 משפחות וכ-100 מטפלות וגננות משכונות מצוקה. התכניות הצליחו להעלות את מודעותם של משתתפיהן לחשיבות של קידום שפה ואוריינות בקרב ילדים בגיל הרך ולהעניק להם ידע מעשי לביצוע פעילויות אורייניות בבית, במעונות ובגנים. תרומה חשובה נוספת היא פיתוח שיטות להפעלת תכניות אוריינות לגיל הרך בישראל; כך שיוכלו לשמש באופן נרחב גם ארגונים אחרים.

ממצאי ההערכה מצביעים על כמה כיווני פעולה אפשריים שעשויים לספק דרכים לשיפור התכניות ולנקיטת צעדים שיאפשרו הפצה נרחבת יותר שלהן, להלן פירוטם:

♦ **המשך ביסוס מודל העבודה** – בעקבות ההתקדמות שחלה, מנהלי התכניות ציינו את הצורך להמשיך את תהליך העבודה המשותף בביסוס גישת התערבות ומומחיות בתחום של אוריינות בגיל הרך. פגישות נוספות של המנהלים יכולות לתרום לתהליך זה. לדוגמה, הועלתה אפשרות ליצור תכנית לימודים אחידה הכוללת נושאי חובה שיש לכלול בכל תכנית לאוריינות משפחה. עם זאת, חשוב שלצד תהליכים אלה ימשיכו הארגונים להתאים את התכנית הספציפית שלהם למאפייני הארגון, צורכי המשתתפים ועוד.

♦ **מתן הכשרה נוספת לצוות המפעיל** – מנהלי התכניות הביעו צורך בהכשרה נוספת של הצוות המפעיל בתחום אוריינות המשפחה. עניין זה חיוני במיוחד בתכניות שבהן הרקע המקצועי של הצוות המפעיל הוא בעיקר חינוך לגיל הרך ולא דווקא תחום השפה והאוריינות. כפי שהציעו כמה מנהלים, יש לשקול להקים תכנית הכשרה בהובלתו של איש מקצוע או של ארגון המתמחה בנושא.

♦ **מציאת דרכים להגדלת שיעורי ההשתתפות:** – צוותי התכניות דיווחו על קשיים בגיוס משתתפים. בהמשך פיתוח התכניות יש למצוא דרכים להתמודד עם קושי זה, למשל, "שיווק" טוב יותר של חשיבות הנושא, חיזוק שיתוף הפעולה עם שירותים קהילתיים כדי שִפְנו משפחות לתכנית וכן מציאת דרכים להקל על האימהות להשתתף בתכנית בלי ילדיהן האחרים.

◆ דגש על פנייה לאוכלוסיית היעד המוגדרת של התכנית

- בשלוש שנות הפיילוט עלה מספר המשפחות מרקע חברתי-כלכלי נמוך המשתתפות בתכנית. חשוב להדגיש את החשיבות שבפנייתן של התכנית לאוכלוסייה שהוגדרה מראש כאוכלוסיית היעד. ממצאי המחקר, שמהם עלה שהתרומות נתפסות כגבוהות יותר בקרב הורים בעלי מאפייני השכלה ותעסוקה נמוכים יותר (למשל, אימהות בדויות), מדגישים את החשיבות שבהתמקדותה של התכנית באוכלוסייה זו.
- בדומה לכך, במהלך הפיילוט חל יותר מיקוד בילדים גילאי לידה עד שלוש וחשוב להמשיך במגמה זו התואמת את כוונות ה"יוזמה".

◆ **מתן מענים לצרכים של תינוקות בני שנה וחצי ומטה** – הורים ומטפלות דיווחו כי הפעילויות התאימו בעיקר לפעוטות בני 2-3, ופחות עבור תינוקות גילאי לידה עד שנה וחצי. יש צורך להתאים מענים לקבוצת גיל זו.

◆ **הדגשת אופייה הייחודי של התכנית** – חלק מהתכניות התקשו להבליט את ייחודן לעומת תכניות דומות. חשוב אפוא להבהיר למשתתפים בתכניות אלה את מטרותיהן ואת יעדיהן הייחודיים. הבהרה זו והבניית התכניות עשויות לתרום לתהליך למידה יעיל יותר.

◆ **המשכיות והפצה של התכניות** – התכנית נמצאת כעת בשלב שבו היא בשלה לדיון על סוגיית ההפצה הרחבה יותר, תוך ניצול הידע שנרכש ונקודות החוזק של הארגונים המפעילים, המאפשרים להם לקדם את הנושא באופן משמעותי. מנהלי התכניות העלו רעיונות שונים בנושא, למשל, שילוב התכנית במסגרת "תכניות מטרייה" כוללניות, יצירת הכשרה נוספת והפצת הידע על אוריינות בגיל הרך בקרב אנשי מקצוע בקהילה.

יש צורך ליצור אסטרטגיה להשגת תמיכה ארגונית ומימון הנדרשים להבטיח את המשך הפעילות ואת הרחבתה. המשך פעילות לגיבוש מטרות התכנית ועקרונות פעולתה עשויים לסייע להעלות אותה על סדר היום הציבורי ולגייס את תמיכתם של אנשי מקצוע שעובדים בשירותים הקהילתיים. מאמצים אלו להבטחת מימון והפעלה לטווח ארוך יכולים להיעשות הן בהקשר של התכניות שמופעלות עתה והן בהקשר של ה"יוזמה" בכלל.

לסיכום, הפדרציה היהודית של ניו-יורק תמכה בשישה ארגונים בולטים בתחום בגיל הרך, כדי לאפשר להם להפעיל תכניות אוריינות משפחה לילדים גילאי לידה עד שלוש הנמצאים בתקופה מכריעה בהתפתחותם הלשונית; עד אז טיפוח האוריינות לגילאים אלה לא היה מפותח דיו. באמצעות תכניות הפיילוט והתכנית ללימוד עמיתים שריכזו תחת קורת גג אחת אנשי מקצוע מובילים, הפדרציה היהודית של ניו יורק והארגונים המבצעים תרמו לפיתוחו של תחום האוריינות בישראל, נושא שעשוי להתרחב במיוחד לאור העניין הרב בישראל בהתפתחותם של ילדים בגיל הרך. ראיה לכך מצויה, בין היתר, בשתי החלטות שהתקבלו במדינת ישראל בתחום של ילדים בשנה האחרונה ושעשויות להוות פלטפורמה להמשך הפצתה של התכניות ב"יוזמה": א. התכנית הלאומית לילדים ולנוער בסיכון, שנכון למועד כתיבת הדוח קיבלה תוספת מימון ניכרת מהמדינה להמשך הרחבתה והפעלתה; ב. המלצות דוח ועדת טרכטנברג – ועדה לשינוי חברתי-כלכלי שהוקמה בעקבות המחאה החברתית שפרצה בישראל בקיץ 2011. מהמלצות הוועדה עלה כי על הממשלה להגדיל את מחויבותה ואת אחריותה לעשייה בקרב בני 3-4, תוך הרחבה הדרגתית של טווח הגילים גם לגיל לידה עד 3. צעדים

אלה מעידים על מגמה בחברה הישראלית להדגיש את קידום הילדים בגיל הרך ; דבר שיכול להוות קרקע פורייה להמשך פעולה ולהפצת הידע בתחום האוריינות.

בלום-קולקה, ש'. 2006. "אוריינות ושפה דבורה-מה הקשר?". *הד הגן* 70 (3): 8-19.

קורת, ע'; בכר א. וסנפיר מ. (2003). "היבטים פונקציונאליים-חברתיים והיבטים קוגניטיביים בהתפתחות ניצני אוריינות הילד: הקשר למיצב החברתי-כלכלי ולהצלחה בקריאה וכתובה בכיתה א", בתוך: *מגמות*, מב (2), עמ' 195-218.

שלייפר, מ'; לוין, ר'; שלטון, ח'; פרוינד, ט'; ולוין, א'. 2005. *תכנית לימודים משולבת מגוון מדיה לטיפול ניצני אוריינות לשונית ברצף מובנה גן-בית*. מטח – המרכז לטכנולוגיה חינוכית.

Barab, S.A.; Redman, B.K.; Froman, R.D. 1998. "Measurement Characteristics of the Levels of Institutionalization Scales: Examining Reliability and Validity." *Journal of Nursing Measurement* 6:19-33.

Bennett, K.K; Weigel, D.J. and Martin, S.S. 2002. "Children's Acquisition of Early Literacy Skills: Examining Family Contributions." *Early Childhood Research Quarterly* 17: 295-317.

Bentin, S.,& Leshem, H.(1993). On the Interaction of Phonological Awareness on Reading Acquisition: It's a Two-way Street. *Annals of Dyslexia*.43. 125-148.

Bowman, C.; Sobo, E.; Asch, S.; Gifford, A. L. 2008. "Measuring Persistence of Implementation: QUERI Series." *Implementation Science* 3.

Chaney, C. (1998). Preschool Language and Metalinguistic Skills are Links to Reading Success. *Applied Psycholinguistics*. 443-446.

Cohen-Navot, M.; Lavenda, O. 2003. *Sustainability of an Educational Intervention Program "The New Educational Environment": Institutionalization after Seven Years of Implementation in Beer Sheva High Schools*. RR-391-03. Myers-JDC-Brookdale Institute, Jerusalem. (Hebrew).

Christian, L.M.; Dillman, D.A. and Smyth, J.D. 2005. *The Effects of Mode and Format on Answers to Scalar Questions in Telephone and Web Surveys*. Washington State University.

Giordano, T. 1997. *The Relationship between the Home Literacy Environment and the Frequency of Literacy Interaction which Occur There*. Dissertation, Kean College of New Jersey.

Habib, J. and Cohen-Navot, M. (forthcoming) *The PACT Project to Promote Ethiopian-Israeli Children and their Parents: Issues in the Study of Program Sustainability* (Draft). Myers-JDC-Brookdale Institute, Jerusalem.

Harvey, G.; Hurworth, R. 2006. "Exploring Program Sustainability: Identifying Factors in Two Educational Initiatives in Victoria." *Evaluation Journal of Australasia* 6 (1): 36-44.

Johnson, J.L. 2005. *Family and Child Care Influence on Parent Involvement and Child Literacy Outcomes*. BSc in Human Development and Family Science, Oklahoma State University, Stillwater, OK.

Jordan, G.; Snow, C. and Porche, M. 2000. "Project EASE: The Effect of a Family Literacy Project on Kindergarten Students' Early Literacy Skills." *Reading Research Quarterly* 35(4):524-546.

Kalafat, J.; Ryerson, D. M. 1999. "The Implementation and Institutionalization of a School-based Youth Suicide Prevention Program." *The Journal of Primary Prevention* 19: 157-175.

Kaufman, R.; Gidron R. 2006. *Implementation and Specialization of Protest: Characteristics and Trends in Establishing Organizations for Social Change*. Beer-Sheba, Third Sector Research Center (Hebrew)

Olson, D.R. 1994. *The World on Paper – The Conceptual and Cognitive Implications of Writing and Reading*. Cambridge: Cambridge University Press.

Savaya, R.; Spiro, S.; Elran-Barak, R. 2008. "Sustainability of Social Programs: A Comparative Case Study Analysis." *American Journal of Evaluation* 29 (4):478-493.

Shah, S. 2000. "Home Literacy and Phonological Awareness as Predictors of Reading Ability." *UCI Undergraduate Research Journal*.

Renihan, P. J.; Renihan, F. I. 1989. "School Improvement: Second Generation, Issues and Strategies." In *School Effectiveness and School Improvement*. Creemers, B., Peters, T., and Reynolds, D. (Eds.), Swets & Zeitlinger B. V., Lisse, Pp. 365-375.

Stern, A.; Girsh, Y. and Cohen-Navot, M. 2009. *Interim Report on the First Year of the Initiative*. Jerusalem: Myers-JDC-Brookdale Institute.

Sulimani, R. 2002. *Studying Educational Intervention: The Case of the New Educational Environment (NEE) Program in Israel*. Thesis submitted for the degree of doctor of philosophy at the University of Sussex.

Tolchinsky, L. and Stavans, A. 2010. *Family Literacy – Collaborative Learning Group*. Final Report. Jerusalem: The NCJW Research Institute for Innovation in Education, Hebrew University of Jerusalem.

Thomason, G.B. 2008. *The Impact of the Ferst Foundation for Childhood Literacy on the Home Literacy Environment*. PhD (Ed) dissertation presented to the Faculty of the School of Education, Liberty University Lynchburg, VA.

Umek, L.M.; Podlesek, A. and Fekonja, U. 2005. "Assessing the Home Literacy Environment. Relationships to Child Language Comprehension and Expression." *European Journal of Psychological Assessment* 21(4):271-281.

Weigel, D.J.; Martin, S.S. and Bennett, K.K. 2006. "Mothers' Literacy Beliefs: Connections with the Home Literacy Environment and Pre-School Children's Literacy Development." *Journal of Early Childhood Literacy* 6:191

Wertheimer, C. and Klibansky, H. 2010. *Home Literacy Project – Evaluation Implementation Report*. Kefar Sava: Beit Berl College.

Yamamoto, Y.; Holloway, S.D. and Suzuki, S. 2006. "Maternal Involvement in Preschool Children's Education in Japan: Relation to Parenting Beliefs and Socioeconomic Status." *Early Childhood Research Quarterly* 21:332-346.